

міжнародний фонд
INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION
МІЖНАРОДНИЙ ФОНД «ВІДРОДЖЕННЯ»

Чернівецький
центр
європейської
інформації
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНФОРМАЦІЇ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ
НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМ. В.Г. КОРОЛЕНКА

СІВЕРСЬКИЙ ІНСТИТУТ
РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЦЕНТР ПЕРЕПІДГОТОВКИ
ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ
ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ОРГАНІВ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ,
ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ,
УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ

Т.В. ЧУМАК, Л.М. ШАРА

КОЗЕЛЕЦЬ – ЄВРОПЕЙСЬКЕ МІСТО

ВИДАВЕЦЬ
ЛОЗОВИЙ В.М.

Чернігів
2011

УДК 94(477.51-25)
ББК 63.3 (4 УКР-4ЧЕР-2)
Ч 90

*Затверджено до друку навчально-методичною радою
Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації
працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, дер-
жавних підприємств, установ і організацій,
протокол № 5 від 23 серпня 2011 р.*

Чумак Т. В., Шара Л. М. Козелець – європейське місто / Черніг.
Ч 90 центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів
держ. влади, органів місц. самоврядування, держ. п-в, установ і орг.;
Ред. кол.: В. М. Бойко (голова ред.) [та ін.]. – Чернігів: Видавець Лозо-
вий В. М., 2011. – 56 с.

ISBN ???

«Козелець – європейське місто» належить до серії видань, присвячених
розгляду міст і містечок Чернігівщини, що мають давню історію, з точки зору
їх європейської ідентичності.

У нарисі йдеться про основні аспекти історичного розвитку Козельця,
його архітектурні пам'ятки та відомих уродженців в контексті загальноєвро-
пейського розвитку.

Редакційна колегія:

В.М. Бойко, директор Чернігівського центру перепідготовки та підви-
щення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого
самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, кандидат
історичних наук (голова редколегії);

Л.А. Чабак, учений секретар Чернігівського центру перепідготовки та
підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів
місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій,
кандидат філософських наук;

А.М. Ребенюк, бібліотекар Чернігівського центру перепідготовки та підви-
щення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого
самоврядування, державних підприємств, установ і організацій.

УДК 94(477.51-25)
ББК 63.3 (4 УКР-4ЧЕР-2)

© Чумак Т.В., Шара Л.М.
© Сіверський інститут регіональних
досліджень
© Чернігівський центр перепідготовки
та підвищення кваліфікації
працівників органів державної
влади, органів місцевого
самоврядування, державних
підприємств, установ і організацій

ISBN ???

Зміст

Передмова	4
Знаки питання ранньої історії Козельця	5
За часів магдебурзького права і Жалуваної грамоти містам	10
Козелець – центр повіту	14
Випробування змінами	25
Воєнне лихоліття	29
Під мирним небом	36
Відомі уродженці	43
Історичні перлини Козельця	46
Список використаної літератури	54

Передмова

Невід'ємною складовою історичного поступу незалежної України є долучення її до євроінтеграційних процесів, прагнення посісти достойне місце серед країн європейської спільноти. Західний вектор політики відкриває широкі перспективи у різних сферах людського буття, можливість навчитися, запозичити кращі здобутки, але інтеграція (від лат. *integrum* – ціле) передбачає і зворотній зв'язок через презентування своїх досягнень, що, вочевидь, підтверджують європейську сутність нашої держави. Насамперед, йдеться про унікальні зразки української культури, що поправу вважаються перлинами світової скарбниці, і частина з них пов'язана з Чернігово-Сіверською землею.

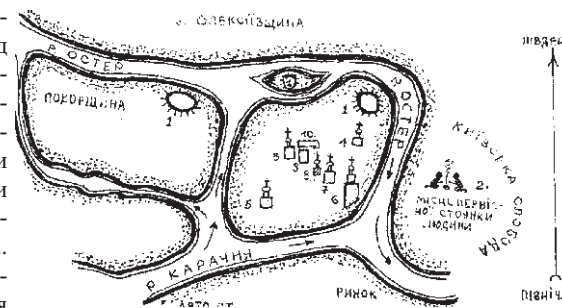
Чернігово-Сіверщина має славу і неповторну історію, своєрідність якої зумовлена у тому числі й географічним розташуванням, завдяки якому там тісними чином переплелися нитки західної і східної культур в унікальний візерунок. Його змістовність розкривається через особливості політичного, економічного та культурного розвитку кожного населеного пункту даного регіону. Одним із таких є Козелець – поселення Давньоруської держави, прикордонний форпост Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, сотенне містечко, згодом – центр Київського полку за козацької доби, повітове місто Чернігівської губернії у складі Російської імперії. Пройдено чималий шлях, у вирі подій змінювалися адміністративний статус, зовнішній вигляд населеного пункту, покоління мешканців, але прожите й напрацьоване не могло не накласти свій відбиток на сучасне обличчя Козельця, де кожна пам'ятка символізує ту чи іншу епоху, як німий свідок минувшини віддзеркалює знакові етапи у життєписі міста.

Окрасою і візитною картою Козельця, без сумніву, є Собор Різдва Богородиці, в архітектурному ансамблі якого гармонійно поєднані кращі традиції українських і європейських стилів. Миколаївська і Вознесенська церкви, будинок полкової канцелярії, мосток Дараганів (Покорщина) також належать до унікальних пам'яток історії, що за умови об'єднання зусиль місцевої громади і держави, здатні зацікавити й привабити цінителів архітектурних витворів, позиціонуючи Козелець як місто з давніми елементами європейської культури.

Нині Козелець – селище міського типу, районний центр на р. Остер, розташований між Києвом і Черніговом, за 40 км від залізничної станції Бобровиця, за 75 км від Києва. Площа його території складає 8,44 кв. км з населенням понад 8 тисяч осіб.

Знаки питання ранньої історії Козельця

Історичні витoki мальовничого Козельця містять ряд дискусійних питань, досліджуючи які, фахівці пропонують свої аргументи на захист або заперечення того чи іншого артефакту, лишаючи відкритим простір для наукових пошуків у перспективі. Наведемо лише кілька прикладів того, що рання історія Козельця, дійсно, має більше питань, ніж відповідей на них.

Місце стоянки первісних людей і поселення періоду Київської Русі

Насамперед, ключовою є проблема визначення часу заснування населеного пункту. Існує кілька версій, що хронологічно охоплюють проміжок від XI до XVII ст. Зокрема, І. Шекера і М. Янко наголошують на появі першої писемної згадки про Козелець у 1098 році, П. Деснянчук – 1151 році, А. Пенський – 1240 році, В. Бузун, А. Александрович, П. Лавренчук, беручи до уваги картографічні дані Гійома де Бошлана, переконані, що перший запис про Козелець з'явився лише у XVII ст. Крім цього, у розпорядженні дослідників наявні матеріали про заснування міста у XV або XVI ст. Звідки такі розбіжності й чим керуються автори, аргументуючи власні позиції?

П. Деснянчук, зокрема, переконаний, що 1151 рік можна вважати початком об'єднання дрібних поселень у межиріччі Остра і Карашні та розбудови Козельця, так пояснює свій висновок. Перші поселенці княжого міста Остра й Козельця, мешкаючи вздовж однієї річки, здавна мали тісні стосунки. У розпал князівських міжусобиць Юрій Долгорукий “затворився в Городці, с детьми своїми... и тяжко бьеть ему, зане не бьеть помочи ему ни откуда”. У 1151 році Ізяслав Мстиславич вигнав Юрія Долгорукого з Остра, зруйнувавши укріплення. Частина людей разом із князем переселилися до Суздаля, частина – у поселення поблизу Остра. Зручним виявилось місце у межиріччі Остра і Карашні. Територія була вигідною як з міркувань військової безпеки, так і для економічного розвитку. Упродовж 1151 – 1240 років, вважає П. Деснянчук, переселенці з Остра, маючи досвід княжого правління, міського будівництва та військового мистецтва, змогли об'єднати розкидані окремі поселення у

Князь Юрій Долгорукий

межіріччі Остра й Карашні, створивши населений пункт – Козелець.

А. Пенський вважає, що заснування Козельця можна датувати 1240 роком. Монголо-татари, зруйнувавши м. Остер, змусили його мешканців переселитися на територію сучасного поселення Козелець.

В “Историко-статистическом описании Черниговской епархии” (книга 5) міститься інформація, на підставі якої появу Козельця можна датувати періодом між 1125 і 1139 роками. Так, на сторінці 188 зазначено: “По преданию общему, каменный храм Преображения Господня существовал в Козельце еще с отдаленной древности, до-татарской.

Князь Ізяслав Мстиславич

Штаб-капитан Михаил Лагода, уже умерший, между старинными бумагами видел бумагу, писанную под титулами славянскими, в которой извещали князя Всеволода Ольговича (1126 – 1139 г.) об окончании каменной Спасской церкви в Козельце. Тоже подтверждает брат его полковник Семен Антонович Лагода, видевший и читавший эту рукопись, которая однако как-то затерялась...” Водночас, на сторінці 197 того ж джерела читаємо наступне: “Храм вознесения Господня (Воснесенська церква – Авт.) стоит на северо-восточной части города. Местность храма таже, что местность первых поселенцев Козельца, явившихся после погрома татарского. Новый поселенец Козельца, говорит предание, пришедший из Остра, поселился на западной опушке леса, занимавшего пространство, где ныне деревни Сивухи и Берлозы, принадлежавшие издавна к вознесенскому приходу. Первые хаты поставлены, по преданию, там, где ныне живут Козлы, потомки первых поселенцев нового Козельца”. До речі, у 1930 році О. Попко знайшов археологічне підтвердження поселення із часів Київської Русі у центрі сучасного Козельця, на березі р. Остер, у районі Собору Різдва Богородиці.

У розпорядженні дослідників є ще один документ – люстрація Остерського замку 1552 року. У ньому вказано таке: “остерський міщанин Гнат Хурцович тутешній ходить землю у Козельцях”. Це означає, що у XVI ст. Козелець вже існував. Можна припустити, що в результаті спустошливого походу татар на чолі з Менглі-Гіреєм на Чернігово-Сіверські землі (1482 рік), місто було зруйноване. Згодом його відбудували, зберігши давньоруський топонім.

Згідно з польською люстрацією 1636 року, Козелець, Остер, Мостова Слобода, Надинівка і Красилівка згадувалися як слободи, населення яких не платило податки до королівської скарбниці. У даному документі також зафіксовано ім'я шляхтича з Червоної Русі Адама Сачка. Фахівці вважають, що Адам Сачко, певно, був урядником Козельця, першим відомим представником польської адміністрації. Саме під його контролем відбулося укріплення містечка, навколо якого збудували огорожу й

*Герб Козельця
(1663 – 1782)*

викопали рови. Є також універсал гетьмана Острияниці, датований 1638 роком, в якому Козелець названо “городом”. Походження топоніму Козелець пов'язують з першим поселенцем на ім'я Козел, давньоруським словом “козельськ” або “козелес” – козячий ліс і назвою квітів “козельців”, що росли на берегах р. Остер. Певно, варто погодитися з науковцями, котрі вважають другу і третю версії фольклорними. Численні табуни кіз і сайгаків, мігруючи від моря у степову зону південної Сіверщини, навряд-чи суттєво вирізняли козелецький ліс від інших. Видається мало ймовірною й думка про перенесення назви квітів на населений пункт. Історично

доведено, що давньоруські міста і містечка називалися від імені першопоселенця, засновника (Київ, Чернігів, Любеч) або назви річки, на березі якої закладався “град” (Полоцьк, Вітебськ, Остер). Відтак, найвірогіднішою є версія, згідно з якою чоловік на ім'я Козел прийшов з Остра, поставив край лісу хату і почав жити. Хто такий Козел? Генеалогічні дослідження дають однозначну відповідь – це прадавній боярський рід із міста Любеча, для якого Козел був язичницьким родоплеменним тотемом. Пізніше срібний козел із золотим хрестом на спині став шляхетським гербом роду, а через кілька сторіч – головним атрибутом символіки Козельця, що можна підтвердити, зробивши невеликий відступ від ранньої історії Козельця.

У 1663 році було затверджено герб Козельця – срібний козел із золотими рогами та ратицями і золотою кулею з хрестом на спині. 1857 року його уніфікували і проіснував він до 1917 року. Крім цього, відомий проект герба, запропонований 18 травня 1865 року Б. Кене. Автор зобразив на тлі червоного щита срібного цапа з чорними очима, язиком, рогами і копитами, що тримав на спині золоту державу; у вільній частині – герб Чернігівської губернії. Щит увінчаний срібною міською короною з трьома вежками та обрмований двома золотими колосками, оповитими Олександрівською стрічкою. У радянський період, 6 лютого 1984 року рішенням виконавчого комітету міської ради затвердили герб, на якому у п'ятикутному лазуровому щиті зображено червоний щиток, де золота квітка Козельця (підтвердження походження назви міста від польових квітів козельців), над нею золоті серп і молот, над щитком – золота назва міста українською мовою. Із 1698 року стали використовувати ще один символ Козельця – печатку Козелецької сотні й магістрату, що також містила зображення козла.

*Сучасний герб
Козельця*

*Герб Козельця
радянського
періоду*

З часу незалежності України повернулися до символіки минувшини і стосовно герба, і стосовно прапора Козельця.

Повертаючись до ранньої історії селища, зауважимо, що Остерська земля заселялася не лише жителями з Любеча, але й із сусіднього Брагина (рід Брагинців, с. Любаченінов, р. Любеч, озеро Нелюбич, поле Замполь). Пізніше до них підселилось тюркське осіле населення, що дозволяє пояснити появу невластивої для слов'янського звучання назви гідроніма – р. Карашня (“чорна” – у перекладі з тюркської). Ймовірно, це калька з давнього гідроніма, оскільки, згідно з працею “батька історії” Геродота, Чернігівщина – край меланхленів, “чорних людей”. Певно, сіверське поселення на р. Карашня називалось подібно. У билинному епосі також зустрічається ключове слово – “чорна грязь” на “прямоєзжей дороге” із Чернігова до Києва. Лінгвістичні джерела вказують на давньоруський час заснування Козельця, терени якого заселялися кілька разів, але стійко зберігалася назва.

*Магістратська печатка
Козельця 1698 року.
Надпис по колу:
“Печатъ магистрату
мест. Козелецъ”*

Сучасний прапор Козельця

Козельськ, сучасне місце розташування – Калузька область Російської Федерації. Водночас, у новітніх дослідженнях з'явилася версія, що орда Батия могла бути зупинена й жителями містечка Чернігово-Сіверщини – Козельця.

Враховуючи це, вважаємо за доцільне звернути увагу на аргументи, якими керуються дослідники, вважаючи “злим містом” Козелець. Згідно з матеріалами Галицько-Волинського літописного зводу (за доби татарських завоювань люди з Київщини і Чернігівщини втікали на Волинь та Галичину), навесні 1239 року татари, не наважившись йти на Новгород Великий, повернули у степ. По дорозі вони взяли в облогу прикордонний пункт Козельськ. Калузьке місто, наголошують дослідники, не можна назвати прикордонним, бо воно за 600 – 700 км від половецького степу. Нелогічно виглядала б і зупинка великої голодної татарської орди у глухих лісах Калузького регіону. Взяття невеличкого лісового граду не могло бути метою татарського війська. Власне, у навколишніх містах Воротинську, Калузі й, безпо-

середньо, Козельську не зафіксовані перекази про татарську навалу.

По-інакшому може трактуватися зупинка татар у районі Трубизької оборонної лінії. З розвідувальною метою частина орди вийшла в район Києва, Переяслава і Чернігова. Народні билини та легенда про с. Семиполки також свідчать про тривале перебування там ворогів.

На користь Козельця, переконані дослідники, свідчить і факт героїчного опору жителів містечка. Відповідно до літописного зводу оборона тривала до 7 тижнів і за той час знищили 3 – 4 тис. ворогів. Керуючись такими даними, логічно припустити, що поселення було добре укріплене, у ньому проживало кілька тисяч осіб, а отже, могло виставити чисельну дружину. Козельськ, розташований у лісі, не мав потреби у серйозних оборонних спорудах, не вирізнявся за демографічними показниками (у більшості тогочасних міст нараховувалося до 1 тис. мешканців), відтак кількість його воїнів сягала 150 – 200 чол. Результати археологічних експедицій також не зафіксували слідів тривалого перебування завойовників під стінами Козельська.

Натомість Козелець вважався добре укріпленим осередком у системі Змійових валів уздовж р. Остер. У ньому постійно перебували професійні воїни – “лучні люди” і при підтримці сусідів він міг стати серйозною перешкодою на шляху татар. Очевидно, навесні 1239 року саме оборонці Козельця й уповільнили просування кочовиків на Київ, Чернігів, Переяслав та інші південно-руські поселення. Згідно з народними переказами приклади мужності виявили жителі сусідніх градів – Заворича, Семиполок, Деснянського городка.

Розвиток Козельська розпочався у литовську епоху, коли збудували другу Засічну лінію Тульської оборонної лінії, лісових засік і січей. Для її оборони потрібні були фахівці, тому люди з остерської оборонної системи пішли в ліси, де створили другу захисну лінію. Певно й засновниками знаменитого монастиря Оптина пустинь (знаходиться за 3 км від Козельська) були монахи з сіл – вотчин київських монастирів.

Першопоселенцем Козельська також вважається чоловік на ім'я Козел, і як переконані автори версії про “зле місто” Козелець, можливо, він теж є представником любецького боярства, або виходцем із Козельця.

Перша писемна згадка про Козельськ датується 1146 роком. У той час тривало політичне протистояння між київським князем Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Долгоруким. Основні події розгорталися в районі Остер – Переяслав – Київ. Відповідно у літописі вперше згадані такі міста як Носов, Русатин, Бронь-Княжа, Баруч. Про місто Козельськ немає жодного слова, та, власне, і містом Козельськ став аж у 1790 році, на два століття пізніше Козельця.

На думку дослідників, історичний вираз «князь Чернігівський і Козельська», притаманний давньоруським джерелам, теж переконує в існуванні Козелецького, а не Козельського князівства. Як відомо, у XII – XIII ст. малі удільні князівства були сконцентровані в південно-руських землях, сіверських (Остер, Вжич, Путивль, Курськ, Любеч). Козелець – важлива складова Чернігово-Сіверщини, тоді як Козельськ знаходився на землях радимичів і в'ятчів, котрі не належали до сівер-

ського племені. Удільні князівства на теренах проживання в'ятичів сформувалися значно пізніше, після татарської навали.

Враховуючи вищевказане, дослідники наголошують, що саме Козелець є центром історичних подій IX – XIII ст., давнім градом Сіверської землі, де досліджено понад 24 давньоруські археологічні пам'ятки, осередком, у якому народився південно-руський билинний цикл.

Наведена версія, звісно, має право на існування, водночас, вона засвідчила, що історія Козельця містить чимало загадок, які спонукають дослідників до наукового пошуку.

За часів магдебурзького права і Жалуваної грамоти містам

У середині XIV ст. Подесення, а отже і Козелець, потрапили під владу Великого князівства Литовського, ставши опорним прикордонним пунктом. Після укладення Люблінської унії 1569 року, в результаті чого відбулася інкорпорація теренів Великого князівства Литовського, до Козельця прибули представники польської адміністрації.

Перебуваючи під владою Речі Посполитої, козельчани відчували на собі утиски соціально-економічного та культурно-духовного характеру. Відтак, час від часу, бралися за зброю, долучалися до селянсько-козацьких повстань К. Косинського і С. Наливайка. 1648 року, у процесі розгортання національно-визвольних змагань, вони приєдналися до загонів Б. Хмельницького. Через рік (1649 року) сформували Козелецьку сотню у складі Переяславського полку, вояки якої билися проти коронних військ під Пилявцями, Берестечком і Батогом. У 1654 році Козелецька та Остерська сотні увійшли до Київського полку.

Яким Сомко

Представники Козельця, зокрема, Т. Яковенко та А. Павленко, спільно з делегатами від Києва, Глухова і Ніжина, були присутні при підписанні Переяславської угоди 8 січня 1654 року. Згодом, у Чигирині, Б. Хмельницький видав універсал про залишення міщанам Козельця міських прибутків. У документі, датованому від 10 жовтня 1656 року, зазначалося, що "... маючи взгляд і респект на ... всю громаду козельську, а на ульжене тяжаров їх і для розних росходів і на побудоване ратуша в місті Козельцу, зоставуєм при мешчанех самих і при ратушу їх возовое, комірное, деготь, воскобійню і поведерщину от меду і горілки..." Отриманий привілей відкривав перспективу розпоряджатися місцеви-

Гетьман Богдан Хмельницький

Василь Золотаренко

ми коштами задля поліпшення різних сфер життєдіяльності міста.

1662 року Козелець опинився у центрі важливих політичних подій – обрання гетьмана Лівобережної України. 16 квітня 1662 року там відбувалася козацько-старшинська рада, учасники якої мали вибрати достойного претендента з-поміж трьох делегованих кандидатур. Гетьманську булаву виборювали наказний гетьман, переяславський полковник Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко та кошовий отаман Запорізької Січі Іван Брюховецький. Більшість ради проголосувала за Я. Сомка, однак царський уряд не підтримав такого рішення. У результаті закулісної боротьби через рік сликали раду в Ніжині (Чорна рада), де гетьманом проголосили І. Брюховецького.

Наприкінці 1663 року під час війни 1656 – 1667 років польські війська під командуванням короля Яна Казимира захопили Козелець. Їхнє перебування виявилось короткотривалим, невдовзі знову відновила гетьманська влада. Але очільник Речі Посполитої, аби заручитися підтримкою місцевого населення, встиг надати привілей на магдебурзьке право від 29 грудня 1663 року. Отримання магдебурґії мало важливе значення. Воно означало набуття автономності задля ведення місцевого господарства, сприяння розвитку ремесла й торгівлі, формування міського бюджету (визначення обсягів податків і зборів), розподіл його доходної частини, здійснення судових функцій. З огляду на соціально-економічний стан міста, важливим виявився той факт, що натуральні повинності, виконувані міщанами, були замінені грошовими зборами з торгівлі й промислів. Органом управління був магістрат, що включав раду і суд. Обов'язки керівника магістрату та суду виконував війт, йому допомагали 3-5 бурмістрів (заступників). Обрання членів магістрату відбувалося шляхом вільного голосування на зборах представників міщанського стану. Кандидатами ставали чоловіки віком від 25 до 70 років, які постійно мешкали у Козельці й користувалися авторитетом серед громади. Представники міщанської спільноти вибирали з-поміж себе райців (до кількох десятків осіб), які формували раду для вирішення повсякденних проблем господарсько-побутового характеру.

Зауважимо, що за часів козацької держави поряд із органами міського управління працювали інституції козацької адміністрації, зокрема полкові й сотенні канцелярії. Козелець входив до числа потужних ремінично-торгових осередків. Документи перепису 1666 року свідчать, що його жителі заплатили в царську

Гетьман Іван Брюховецький

казну 100 руб. орендного викупу за прибутки від вироблених алкогольних напоїв та їх перевезення. Біля Козельця уся земля належала Остру, через що козельчани мало займалися землеробством, жили за рахунок ремісничо-торгової діяльності. Зокрема, поширювалося цехове ремесло, що об'єднувало фахівців різноманітних спеціальностей. Особливо відомим був цех шевців (входили 25 ремісників), якому 18 листопада 1656 року Б. Хмельницький надав універсал про привілеї. Серед мешканців Козельця було поширеним рибальство, рибу ловили не лише у природних водоймах, але й спеціально викопаних ставках. Немалі прибутки давало бортництво і млинарство. На р. Остер працювали п'ять водних млинів, з яких 2 – козацькі й 3 – міщанські.

Приміщення полкової канцелярії

1666 року був проведений подвірньо-податковий перепис, на підставі якого відомо наступне: у Козельці налічувалося 357 дворів, з яких 83 двори – ремісників, 12 – бобилів і підсусідків ремісничих, 10 – купців. Козельчани продовжували працювати як ремісники і торговці. На р. Остер знаходилися вже 7 водних млинів і 5 сукновальних ступ при них, 5 просяних круподерень.

У 1679 році місто зазнало набігу татар, які вихором пронеслися козельцькими землями, плондруючи їх, вбиваючи населення і беручи полонених.

Наприкінці XVII ст. Козелець лишався сотенним містом Київського полку. До складу Козелецької сотні входили 77 сіл і хуторів. У ньому розташовувалася протопопія, якій підпорядковувалися церкви, з-поміж яких і 3 храми Остра.

Початок XVIII ст. знаменував для Козельця як населеного пункту зміну його статусу. Після Андрусівського перемир'я 1667 року кордон між Росією та Польщею проліг по Дніпру, і на Правобережжі, підпорядкованому Московії, лишився лише Київ із прилеглими землями на річці Ірпін. Відтак, 1708 року через військово-політичні міркування управління Київським полком перенесли на Лівобережжя, у найближчий до Дніпра значний населений пункт – Козелець. Відповідно до нього переселилися київські полковники і полкова старшина; у місті розташувалася полкова канцелярія.

Розвиток ремесел і торгівлі у XVIII ст. стимулював збільшення населення. На підставі перепису 1766 року у Козельці нарахували 650 дворів, у яких мешкали 2273 чоловіки. Соціальна характеристика включала: 817 козаків, 512 міщан, 413 підсусідків, 70 різночинців, 349 ремісників і 112 посполитих. У середині XVIII ст. у Козельці з'явилися перші мануфактури – 4 цегельних й 1 сально-шкіряна.

Імператриця Катерина II

Робилися перші спроби медичного обслуговування населення: 1752 року відкрили лікарню на 25 ліжок, запросили першого лікаря. У місті діяли церковноприходське та повітове училища, жіночий пансіонат на правах приходського училища. У 1765 році з'явилася кінна пошта.

За часів правління імператриці Катерини II на українських теренах ліквідували полковий устрій, що, звісно, позначилося на статусі Козельця. Із 1782 року він став повітовим містом Київського намісництва, 1796 року – Малоросійської губернії, яку 1802 року розділили на Чернігівську і Полтавську.

Реформи Катерини II спричинили також зміни у царині міського самоврядування. Враховуючи посилення ролі міст у політичному і соціально-економічному розвитку країни, з одного боку, та необхідність уніфікації системи управління – з другого, імператриця затвердила 21 квітня 1785 року “Грамоту на права і вигоди містам Російської імперії”, відому як “Жалувана грамота містам”. Природно, магдебурзьке право було ліквідоване й міське самоврядування базувалося на нових засадах. Хоча, власне, з середини XVIII ст., вважає О. Путро, магдебурзьке право вже втратило своє первинне призначення, мало радше символічне, ніж практичне значення. Ступінь самоуправління магістратських міст визначався передусім їхнім торговельно-економічним або адміністративно-політичним значенням.

У Козельці самоврядування, обране на засадах “Жалуваної грамоти містам”, почало працювати 22 квітня 1786 року. Міська спільнота отримала статус юридичного суб'єкта й поділялася на “справжніх обивателів” і “обивателів узагалі”. До перших належали ті, хто постійно проживав у місті та власники нерухомого майна, тобто переважно дворяни і духовенство. До “обивателів узагалі” зараховувалися почесні громадяни, купці, ремісники й посадський люд.

Для формування органів самоврядування городяни поділялися на 6 груп у залежності від виконання повинностей і сплати місцевих податків. Перша група складалася з дворян і духовенства, друга – купців трьох гільдій, третя – цехових ремісників, четверта – іногородніх та іноземних “гостей”, п'ята – почесних громадян, і, нарешті, шоста, найчисельніша, – посадських або міщан.

Виборне управління включало збори міської спільноти, загальну і шестигласну думи. Міські збори скликалися не частіше, як один раз на три роки; в їхній роботі брали участь чоловіки

Соборна площа м. Козелець

від 25-річного віку з певним майновим чи прибутковим цензом. Вони обирали посадових осіб, подавали клопотання стосовно поліпшення благоустрою населеного пункту тощо. Загальна дума функціонувала протягом 3-х років, складалася з міського голови та депутатів (гласних) від 6 соціальних груп. Делегування відбувалося на підставі отримання більшості голосів. Для ведення поточних справ міська дума обирала постійно діючу шестигласну думу, в яку входили по 1 чол. від кожної групи (звідти й така назва – “шестигласна” – 6 гласних). Очолював її міський голова.

Функціональне призначення самоврядних структур зводилося до наступного: сприяти зростанню добробуту населення, збільшенню надходжень до місцевого бюджету, покращувати благоустрій населеного пункту, контролювати та координувати процес торгових операцій на базарах і ярмарках, виступати в ролі арбітра між цехами і гільдіями, здійснювати облік ремісничих майстрів, підмайстрів, учнів за спеціальностями. Робота самоврядних інституцій прискіпливо перевірялася губернською адміністрацією, всі постанови думи набирали чинності тільки після затвердження губернатором.

Матеріальним фундаментом для діяльності органів самоврядування був місцевий бюджет. Наповнювати його могли за рахунок митних зборів (1% від загальної суми мита на експортовану продукцію, 2% – на імпортовану), оподаткування закладів, що спеціалізувалися на торгівлі горілчаними виробами (1% від річного прибутку), різноманітних штрафів, доходів від виморочного майна городян, добровільних пожертв. Проте міська влада Козельця не мала права використовувати отримані кошти на власний розсуд. У Грамоті чітко регламентувалися статті видатків: утримання міських посадових осіб, шкіл і закладів, підзвітних Приказу громадської опіки, витрати на поліпшення благоустрою населеного пункту. На гроші, що залишалися, могли засновувати громадські банки або класти на депозит.

Поступово загальна і шестигласна дума перебрали на себе адміністративні функції колишнього Козелецького магістрату, хоч за ним залишалася прерогатива у вирішенні судових справ. Вищою адміністративною та апеляційною інституцією для міського управління був губернський магістрат. “Жалувана Грамота містам” була важливою для уніфікації виборного управління в українських містах під зверхністю Російської імперії, але для міського самоврядування вона означала суттєвий крок назад. Магдебурзьке право надавало значно ширші можливості для фінансових маневрів, обов’язки перед державою зводилися, насамперед, до сплати податків та утримання у належному стані фортеці на випадок війни.

Козелець – центр повіту

1802 року була створена Чернігівська губернія й Козелець, зберігши статус повітового міста, став її складовою. “Містечко Козелець, – написав у “Княгині” Т. Г. Шевченко, – нічим не відрізняється фізіономією від інших своїх побратимів, повітових малоросійських міст...”

Протягом першої половини XIX ст. для місцевої громади лишалася чинною “Жалувана грамота містам”, але вже була порушена структура самоврядування – функціонувала лише шестигласна дума, загальна майже не скликалася. Участь у виборному управлінні брали в основному заможні міщани й гільдійські купці, представники дворянства і духовенства фактично не делегувалися. Подібна ситуація спостерігалася у більшості міст Російської імперії, яка на середину XIX ст. постала перед гострою необхідністю здійснення реформ в усіх сферах життєдіяльності. Першою ластівкою було Положення 19 лютого 1861 року про ліквідацію кріпосного права, що відкрило дорогу й для змін у царині місцевого самоврядування. У 1864 році імператор Олександр II затвердив законодавчий акт про організацію земств, на черзі мала стати міська реформа.

Станом на 1860 рік у Козельці мешкали 4446 осіб (2669 – чоловіки, 1877 – жінки). У соціально-економічному плані місто лишалося аграрним осередком, водночас, у ньому працювали 7 підприємств: 2 тютюнові фабрики, 4 цегельні та 1 свічковий завод; відбувалося 5 ярмарок, на яких реалізовували в основному рибу і сіль, домінував роздрібний спосіб торгівлі.

За зовнішнім виглядом Козелець нагадував сільське поселення: проїзні частини були ґрунтовими, будинки дерев’яними, криті соломною, садиби обнесені тинами з лози. У місті нараховувалися 526 будівель, з яких лише 1 – кам’яна. Такий стан зумовлювався дефіцитом місцевого бюджету, видаткова частина якого могла перевищувати сукупні доходи; не сповна використовувалися можливі джерела прибутків. Так, у 1861 році місто отримало 3583 руб. доходу, з-поміж яких 1127 руб. – надходження від оподаткування міської нерухомості, 275 руб. – оподаткування підприємців, 95 руб. – непрямі податки. Не використаними у господарському плані лишалися землі, хоч у розпорядженні гласних були 513 десятин, у тому числі 197 десятин орної землі та 52 десятини – сінокошу.

Видаткова частина бюджету за 1861 рік становила 3590 руб., включаючи такі статті: утримання міського управління – 1089 руб., поліції – 183 руб., пожежної охорони – 553 руб., виконання військової повинності – 98 руб. Загальна сума видатків на обов’язкові потреби сягала 1923 руб., тоді як для запитів місцевого населення асигнували 1369 руб. або на 554 руб. менше.

Через два роки прибутки скоротилися на 550 руб., склавши 3033 руб. Серед них 666 руб. – податок із нерухомості (– 461 руб.), 929 руб. – податки з підприємницької діяльності (+ 654 руб.), 446 руб. – непрямі податки (+ 351 руб.). Видатки за 1863 рік становили 2157 руб., з яких 1857 руб. – обов’язкові статті (984 руб. – на утримання міського управління, 120 руб. – на поліцію, 699 руб. – на пожежну охорону, 54 руб. – на військову повинність) і лише 300 руб. – на місцеві потреби.

Задля поліпшення соціально-економічного розвитку міст імперії 16 червня 1870 року Олександр II підписав Положення про організацію міського громадського управління. Згідно з ним 543 особи Козельця отримали виборчі права. Ними стали ті, хто не менше двох років проживав у місті, володів нерухомим майном й оподатковувався на користь місцевої скарбниці; віковий ценз сягав 25-ти років.

Імператор Олександр II

Виборців розділили на три курії (групи) у залежності від обсягів сплачуваних податків. До першої увійшли великі платники – представники торгово-промислової буржуазії і дворянства – 16 осіб; другої – менш заможні громадяни – “середняки” – 48 осіб; третьої – дрібні платники – 479 осіб. Кожна із трьох груп обрала однакову кількість гласних, допускалося делегування із вищої курії, чим, звісно, порушувався принцип представництва на пропорційній основі.

Новостворене громадське управління Козельця складалося з розпорядчого органу – думи, що обиралася на 4 роки, і виконавчого – управи, склад якої поновлювався кожні два роки. Функціональне призначення думи зводилося до наступного: затвердження платні членам управи, обсягів податків і різноманітних зборів до бюджету, правил користування комунальним майном, постанов стосовно благоустрою, забудови міста, експлуатації й утримання шляхів сполучення, закладів громадського користування, правил торгівлі на ярмарках і базарах, санітарно-протиепідемічних, протипожежних заходів і т. п. Натомість управа, втілюючи у життя рішення думи, опікувалася щоденними господарсько-побутовими турботами.

У Козельці вибори міського голови відбулися 25 листопада 1871 року. З-поміж 4 кандидатів: купців У. Яковлєва, Г. Дзюбенка, М. Літошенка, І. Літошенка найбільше голосів набрав У. Яковлєв. Проте, результати не були визнані легітимними. У списках допустили ряд помилок, зокрема, не вказали вік кандидатів, і головне, на виборах не був присутнім товариш (заступник) губернського прокурора. Його кілька разів запрошували, однак він не з’явився. Чергові вибори провели 24 січня 1872 року, дотримавшись усіх канонів. Згідно з оприлюдненими результатами: за У. Яковлєва проголосували 55 гласних, 4 – проти, “за” М. Літошенка – 28 чол., “проти” – 31, “за” Г. Дзюбенка – 44, “проти” – 15, “за” І. Літошенка – 42, “проти” – 17 осіб. Участь у виборах взяли 2 купці та 57 міщан. 22 лютого 1872 року Чернігівське губернське правління затвердило на посаді міського голови Козельця У. Яковлєва, його товаришами стали Г. Дзюбенко, І. Літошенко. Козелецька управа почала працювати з 22 січня 1874 року у складі 42 гласних.

До думи, що функціонувала протягом другого чотириліття (1878 – 1882 роки), делегували 36 гласних, очолюваних міським головою – купцем Г. Дзюбенко. Виборчі права отримали 537 жителів Козельця, з яких 18 осіб делегували від першої курії, 60 – другої, 459 – третьої. До речі, правом голосу скористалися лише 108 осіб (20,1% від загалу), що свідчить про низький рівень виборчої активності.

Участь у формуванні думи на 1890 – 1893 роки змогли взяти 568 осіб, у тому числі 24 (4%) делеговані від першої курії, 54 (10%) – другої, 490 (86%) – третьої. За соціальною приналежністю виборці розподілилися наступним чином: 71 особа – представники від дворян, 3 – духовенства, 31 – купців, 243 – міщан, 3 – почесних громадян, 212 – селян, 5 – від установ.

Кількісні та якісні характеристики виборців і гласних засвідчили, що, фактично, міське громадське управління опинилося у руках непривілейованих станів. Російська дослідниця Л. Писаркова, зібравши й систематизувавши статистичні дані про соціальний склад органів самоврядування у 613 міських поселеннях імперії, констатувала, що у губернських думах переважали купецтво та почесні громадяни – 47%, а в повітових – міщани, ремісники і селяни – 51%. Вищенаведені матеріали стосовно виборів у Козельці є наочним тому переконанням. Сплачуючи мізерну кількість податків, можна було отримати право голосу. У 1874 році мінімальна сума податку на користь міста склала 28 коп., у 1878 році – лише 2 коп. Витіснення дворянства з виборчих списків, а отже, й з-поміж складу гласних, викликало невдоволення як у середовищі даної категорії населення, так і серед урядовців, з одного боку. З іншого – умова отримання права голосу за Положенням 1870 року – сплата податків до міської скарбниці – не могла забезпечити громадське управління необхідною кількістю освічених осіб. Серед дрібних торговців, промисловців, ремісників і селян переважали або малограмотні, або взагалі неграмотні, в результаті чого низький рівень освіти гласних і відсутність професіоналізму негативно позначалися на веденні міського господарства. 1878 року у Козельці серед 537 виборців не мали освіти 248 осіб.

У 90-х роках XIX ст. серед громадськості та урядовців поширилася думка про трансформування виборчої системи міського законодавства з метою збільшення у виборних інституціях частки дворянства й почасті інтелігенції. Упродовж 1890 – 1892 років були зроблені необхідні розпорядження, створені відповідні комісії, які, враховуючи передусім політичну ситуацію в країні, розробили нове Міське положення. 11 червня 1892 року його підписав імператор Олександр III. Базовим нововведенням став чітко визначений мінімум, сплачуваних податків до міської скарбниці, на основі чого надавалося право голосу. Для повітових міст він сягав 300 руб.; зберігався 25-річний віковий ценз, а ценз осілості зменшився до одного року.

У Козельці нова реформа набула чинності у 1894 році. Станом на 1893 рік у місті проживали 4415 осіб, серед яких право голосу отримали лише 131 козельчан або 3% від загалу мешканців. Нагадаємо, що в 1890 році нараховувалося 568 виборців. Якщо вирахувати питому вагу від чисельності усього населення, то вона складала 11%. Під час наступних

Імператор Олександр III

виборів, що відбулися у 1898 році, чисельність виборців майже не змінилася – 138 осіб. Рівень виборчої активності коливався у межах від 50% у 1894 році до 38% у 1898 році.

Згідно із законом 1892 року відмінявся трикурійний принцип голосування та передбачалися нові, зменшені, квоти кількісного складу дум – у повітових містах не більше 40 членів, тоді як за Положенням 1870 року – до 72 осіб. Відповідно до Козелецької думи делегували по 20 гласних у 1894 та 1898 роках. За соціального приналежністю нараховувалося 17 дворян і 3 різночинці (дума 1894 року обрання), у 1898 році – 19 дворян й 1 різночинець. Дрібні торговці, підприємці, підрядники, власники питейних закладів, ремісники й міщани не змогли подолати податковий бар'єр, хоча й становили більшість населення.

Функції Козелецької думи значно звузилися, оскільки вона втратила самостійність у розв'язанні господарських питань, підпадаючи під контроль чиновників губернської канцелярії. Чернігівський губернатор мав право накладати вето на рішення громадського управління, якщо вважав його “недоцільним”. Вочевидь, це формулювання було доволі аморфне і значно розширювало можливості втручання у діяльність органів самоврядування.

Управа була трансформована у колегію призначених чиновників. Її члени та міський голова, отримавши статус державних службовців, підпадали під градацію відповідно до Табелі про ранги. Вони зобов'язувалися носити своєрідні знаки-емблеми, на лицьовій стороні яких у центрі зображувався герб Козельця, а по краях вказувалася посада власника. Міський голова мусив вдягати мундир службовця VII розряду.

Напрямки у роботі громадського управління Козельця та її результативність визначалися наповненістю місцевого бюджету. У Миських положеннях чітко окреслювалися можливі статті доходів: надходження від оподаткування нерухомості, продажу торгово-промислових документів, місцевих зборів, комунальної власності.

На початку кожного року члени управи розробляли бюджет, плануючи доходну та видаткову частину, подавали його на обговорення думців. У разі схвалення пропонуваного бюджету передавався до іншої інстанції – канцелярії губернського управління для винесення остаточного вердикту. Керівництво губернії мало право повернути бюджет на доопрацювання, якщо у ньому порушувалося чинне законодавство. Така процедура, з одного боку, унеможлилювала не санкціоноване введення миським самоврядуванням нових зборів із населення, з іншого – представники адміністрації ревниво стежили в першу чергу за тим, аби у бюджеті врахували обов'язкові статті загальнодержавних видатків.

Вагоме місце з-поміж статей прибутків посідало оподаткування нерухомості, розташованої у межах Козельця. Щорічно, протягом травня-червня, затверджена думою комісія (формувалася членами управи, залучалися мешканці міста) здійснювала облік майна, визначала його цінність, прибутковість, розміри податку й термін оплати, фіксували у спеціальних книгах. Дані з них переносили в так звані оціночні

листи й розсилали власникам. Якщо останні мали конкретні претензії, то могли оскаржити лист упродовж місяця з часу його отримання, у разі відсутності таких – сплачували податок.

Обсяги майнового податку визначалися з урахуванням форми власності. Із приватної нерухомості стягувалося по 1% від її цінності чи по 10% від прибутковості. Майно громадських і державних установ оподатковувалося за окремою тарифною шкалою, яка у 10 разів перевищувала ставку податку з приватної власності. За кожен прострочений місяць нараховувалася пеня у розмірі 1% від суми податку. Незважаючи на це, мали місце недоїмки, оскільки мешканці Козельця не завжди були платоспроможними, зокрема, у 1873 році вони заборгували бюджету 811 руб. У громадського управління не було примусової влади, тому, аби стягнути податок, зверталися до представників поліції, а ті, через звантаженість іншими справами або просто через відсутність бажання допомогти, не реагували на прохання.

Від оподаткування звільнялася нерухомість імператорської родини, державних залізничних станцій, науково-освітніх і благодійних закладів, духовних відомств. Однак, якщо це майно здавалося в оренду, то підлягало оподаткуванню на загальних засадах. Малозабезпечені сім'ї і власники малопробиткового майна взагалі не платили податку.

Протягом останньої третини XIX ст. загальна сума майнового податку зростала, оскільки місто розбудовувалося, хоч і повільно, але збільшилася кількість цегляних будинків, цінність яких перевищувала аналогічні конструкції з дерева. Так, у 1875 році громадське управління отримало від оподаткування нерухомості 1806 руб., у 1880 році – 1838 руб., а в 1895 році – 7488 руб., що склали 59% від річних доходів Козельця.

Іншим джерелом прибутків були місцеві збори, насамперед відрахування від продажу торгових і промислових посвідчень. Скажімо, від реалізації дозволів на торгово-промислову діяльність скарбниця отримувала по 10-25% від їхньої ціни. Варто наголосити, що обсяги цього доходу залежали в першу чергу від соціально-економічного потенціалу міста та рівня товарно-грошових відносин. У 1875 році до бюджету надійшли 926 руб., у 1880 році – 1111 руб. Відповідно у 1874 році продали 374 торгових і 181 промислових дозволів, а в 1880 році – 863 і 516 шт., в результаті чого прибутки зросли.

Органи самоврядування Козельця стягували також збори з ліцензій на відкриття трактирів, реалізацію спиртних напоїв (акцизний збір), за торгові місця на базарах і ярмарках, зважування продукції на миських терезах, проведення аукціонів і т.п. Так, у 1875 році акцизний збір сягав 141 руб., через п'ять років – 192 руб.

Сумарний показник миських зборів у 1875 році становив 2041 руб., 1880 році – 2488 руб., середньорічний дохід за 1895 – 1897 роки – 2130 руб.

Існували також не передбачувані надходження, такі як заощаджені кошти, добровільні пожертвування, прибутки від реалізації виморочного майна, застави підприємців після порушення умов контракту, різноманітні штрафи, державні дотації на пенсії військовослужбовцям тощо. Скажімо, протягом 1895 – 1897 років козелецьке самоврядування отримало 5145 руб. дотацій.

Враховуючи соціально-економічний розвиток міста й вміння громадського управління господарювати, надходження до бюджету зростали, хоча стабільної тенденції на збільшення не спостерігалось. Використавши статистичні дані за 1870 – 1900 роки, маємо таку картину: 1870 року – 4313 руб., 1875 року – 7464 руб., 1880 року – 7285 руб., 1885 року – 9456 руб., 1890 року – 7225 руб., 1895 року – 12754 руб., 1900 року – 10863 руб.

Видатки поділялися на обов'язкові, загальнодержавні потреби, і необов'язкові – кошти, що лишалися для міста. Серед обов'язкових статей були майновий податок на користь держави і земства, асигнування на виконання військової повинності, утримання поліцейського відділку, в'язниці, інституцій державної влади.

На першу позицію за обсягом і значимістю можемо поставити податок із міської нерухомості, що стягувався у державний та земський бюджети. Зазначимо, що міста Чернігівської губернії, з огляду на соціально-економічний потенціал, умовно розділили на три групи, для кожної з яких визначили тариф майнового податку. Козелець, поряд з Березною, Городнею, Коропом, Остром, Сосницею та іншими повітовими містами, належав до другої групи і мусив сплачувати по 5,5% від загальної суми цінності нерухомості. Відтак, щорічно, протягом 1870 – 1876 років відраховували за оподаткування майна по 763 руб., із 1877 по 1884 рік – 675 руб., із 1884 по 1892 рік – 2222 руб., із 1893 по 1900 рік – 2231 руб.

Чимало коштів і зусиль витрачалося на виконання військової повинності. Її сутність зводилася до того, що органи самоврядування зобов'язувалися розміщувати та утримувати на території Козельця військові частини. До 1872 року військова повинність була натуральною, тобто війська розквартирувалися безпосередньо в оселях городян, зазвичай міщан, перебуваючи на повному утриманні. Після військової реформи держава почала видавати “квартирні” гроші солдатам для найму помешкання, офіцерському складу робили доплати до “квартирних” із міського бюджету – по 1600 руб. щорічно. За міський коштом оплачувалось перебування військових частин у літніх таборах, військові підрозділи забезпечувалися необхідними господарськими приміщеннями – їдальнями, лазнями, складами і т.д. Ми не володіємо інформацією про динаміку щорічних видатків на військову повинність, але у 1872 році, наприклад, на цю статтю козелецьке самоврядування асигнувало 4517 руб.

Фінансово обтяжливим для міської скарбниці було утримання поліцейського відділку й в'язниці. Громадське управління зобов'язувалося купувати обмундирування, озброєння для поліції, виплачувати заробітну платню. З 1876 року до їхніх обов'язків додавався ще один – оплачувати оренду житла для іногородніх поліцейських. Крім регулярних видатків, міська влада робили одноразові витрати на нагальні потреби поліції, виділялися кошти на роз'їзди поліцейських по повіту.

При поліцейському відділку була в'язниця, яку теж доводилося фінансувати: опалювати, підтримувати належний санітарно-гігієнічний стан, дбати про освітлення. Щоб зекономити, козелецьке самоврядування вдавалося до освітлення в'язниці господарським способом. Зокрема, у 80-х роках XIX ст. асигнували по 211 руб.

Річні видатки на утримання поліції і в'язниці мали тенденцію до збільшення. У 1871 році на потреби поліції витратили 68 руб., а вже наступного року – 250 руб. Утримання в'язниці обійшлося у тому ж таки 1872 році у 1246 руб.

Видатками на інституції Міністерства внутрішніх справ й органів місцевої державної адміністрації поглиналося 250 руб. бюджету в 1871 році, 276 руб. у 1874 році, 1260 руб. у 1895 році.

Сумарні показники річних обов'язкових витрат Козельця були наступними: 1870 року – 1589 руб., 1875 року – 3617 руб., 1880 року – 3483 руб., 1885 року – 4583 руб., середньорічні показники за 1895 – 1897 роки – 3742 руб. Уряд, врахувавши численні клопотання самоврядних інституцій міст імперії про скорочення асигнувань на загальнодержавні потреби, у 1889 році звільнив від фінансування чиновників повітової поліції, в 1899 році – інституції Міністерства внутрішніх справ і в'язниць.

Загальна сума міських видатків із бюджету Козельця становила у 1870 році – 4211 руб., 1875 році – 7327 руб., 1880 році – 7828 руб., 1885 році – 9505 руб., 1890 році – 7732 руб., 1895 році – 12735 руб., 1900 році – 10863 руб.

Обмеженість матеріального підґрунтя при умові першочерговості обов'язкових видатків відповідним чином позначалася на зовнішньому вигляді Козельця, його комунальному господарстві й соціальній сфері.

Територія міста включала 15 вулиць, 8 провулків і 2 площі, на одній з яких заклали бульвар. Загальна протяжність вуличних комунікацій становила понад 18 верст. Їхнє покриття було ґрунтовим, що створювало суттєві труднощі особливо весною і восени, коли під дією природнокліматичних факторів дорожнє покриття втрачало щільність й деформувалося, порушуючи рух транспортних засобів і пішоходів. Вирішити цю проблему можна було шляхом брукування, однак не вистачало грошей. Вряди-годи вдавалися до косметичного ремонту, на кшталт закладання вибоїн хмизом і засипання піском. У бюджеті Козельця на 1869 – 1871, 1884 – 1886 роки не передбачили жодної копійки на будівельно-ремонтні роботи стосовно упорядкування вулиць і площ. Відтак, до кінця XIX ст. тверде покриття, 2 версти, було на центральній вулиці.

У вечірньо-нічні години місто поринало у сутінки. Тільки у 90-х роках XIX ст. з'явилися газові ліхтарі, вмонтовані на дерев'яних стовпах. Згідно зі статистичними даними, на початок XX ст. у Козельці нараховувалися 64 освітлювальні пристрої.

Санітарно-гігієнічний стан у місті підтримувався силами самоврядування і населення. За рахунок бюджетного фінансування прибиралися вулиці й площі, за чистоту у приватних садибах відповідали власники. Оскільки у Козельці не було каналізації, то сміття й різноманітні нечистоти викидалися у господарські ями чи в дерев'яні засмалені бочки, закопані у землю. У разі заповнення ям їх очищали, або ж засипали землею, викопавши поряд іншу. Звісно, такий спосіб унеможлилював дотримання належної гігієни, тому члени управи домагалися, щоб мешканці Козельця своєчасно вивозили нечистоти у спеціально відведене місце за межами

*Фірмовий одяг пожежників
(кінець XIX ст.)*

поселення. Турбота про санітарію мала важливе значення з огляду на те, що на околицях Козельця була заболочена місцевість, що не пересихала навіть улітку, в результаті чого стійко трималися збудники малярії.

Санітарія у населеному пункті корелювалася також із якістю водопостачання. Козельчани користувалися колодязною й річковою водою. Вода з р. Остер, омиваючи Козелець з південної і західної сторін, була не придатною для споживання, так як містила різноманітні природні домішки й планктонні організми, значна концентрація яких призводила до її “цвітіння”. Натомість вода з колодязів ви-

різнялася якістю, а отже, саме їй населення віддавало перевагу.

Упорядкування вулиць і площ міста, його освітлення, прибирання і водопостачання з часом заклали підвалини комунального господарства сучасного Козельця. Розглядаючи питання про благоустрій міста, доцільно звернути увагу й на протипожежну охорону. Як зазначив Ф. Чайковський, тільки-но зима поступалась теплим дням і, йдучи, забирала з собою найкращий протипожежний засіб для “дерев’яної Росії” – своє снігове покривало, – так і починали вигоряти населені пункти. Дійсно, пожежі траплялися часто, завдаючи не лише матеріальних збитків, а й забираючи людські життя. Згідно зі статистичними даними за 1880–1889 роки у 14-ти повітових містах Чернігівської губернії сталися 933 пожежі, у тому числі 112 у Козельці. За кількістю пожеж місто посідало другу позицію, поступаючись лише Ніжину (142 пожежі).

Пожежі спричиняли різноманітні фактори: необережне поводження з вогнем, свідомі підпади, порушення умов експлуатації пічних систем опалювання і т.п. Небезпека спустошливих й затяжних вогняних стихій підсилювалася переважанням дерев’яних будинків, критих соломною, очеретом чи дранкою. Кількість кам’яних новобудов зростала повільно. Як зазначалося, у 1862 році у Козельці був лише 1 кам’яний будинок, решта 525 – дерев’яні, у 1886 році – 720 дерев’яних і 16 кам’яних, у 1895 році відповідно 712 і 17 будівель. Воно й не дивно, адже дерев’яні конструкції обходилися у 5 разів дешевше кам’яних.

Міська дума, прагнучи зменшити збитки від вогняної стихії, проводила профілактичну протипожежну роботу та асигнувала кошти на організацію й укомплектування пожежної команди. Зокрема, на підставі “Будівельного статуту” контролювалася забудова Козельця, насамперед регулювалася відстань між спорудами з огляду на вогнестійкість будівельних матеріалів і площу забудови, видавалися обов’язкові розпорядження про заборону загромождувати подвір’я господарськими приміщеннями, своєчасне очищення пічного опалення, особливості зберігання легкозаймистих речовин тощо.

У разі виникнення пожежі до справи бралися вогнеборці. На початку 70-х років XIX ст. громадська пожежна команда Козельця складалася з чотирьох пожежників на чолі з брандмейстером, у 90-х роках XIX ст. – із семи. Вогнеборці мали у своєму розпорядженні 7 коней та необхідний інвентар – 7 бочок, 1 лінійку, 2 труби, 2 насоси. Крім цього, використовувалися підручні засоби для гасіння вогню, на кшталт відер, чанів, драбин, сокир, лопат. Таке нехитре спорядження зберігали в орендованих стайнях для пожежних коней. Стайні винаймали у міщанина М. Дзюбенка, сплачуючи по 36 руб. на рік.

На жаль, Козелецька дума не мала достатнього фінансового забезпечення аби збудувати депо. Коштів не вистачало, навіть, на необхідне, час від часу поставало питання про позики. Зазвичай, зверталися до міщанської або земської управ, проте не завжди отримували бажані результати. Скажімо, у 1889 році міський голова подав клопотання до губернської земської управи про надання субсидії (15% від страхової премії), оскільки “город по своей бедности не может содержать хорошо организованной пожарной команды, а между тем, улучшение способов тушения пожаров вполне совпадает с интересами губернского земства, которым принята на страх значительная часть городских строений”. Земська управа сформувала спеціальну комісію, котра, проаналізувавши кошторис використання грошей козелецьким самоврядуванням (планувалося додатково найняти 2 пожежників, придбати 2 коней і 2 бочки), дійшла висновку про недоцільність грошової допомоги. Було наголошено, що вона суттєво не змінить загального стану пожежної команди Козельця, натомість для земства дешевше покрити страхові збитки від пожеж, ніж виділити субсидію у сумі 300 руб. на рік.

Загальні обсяги видатків на протипожежну охорону Козельця були наступними: 1880 рік – 827 руб., 1883 рік – 1027 руб., 1890 рік – 1187 руб., 1892 рік – 1389 руб. У цілому, протипожежна робота і дії пожежної команди мали позитивне значення. Якщо у 1880 році у полум’ї 11 пожеж було знищено майна на суму 8745 руб., у 1886 році обсяги збитків склали 3915 руб. (13 пожеж), то у 1895 році – 1923 руб. (10 пожеж).

Стосовно характеристики соціальної сфери Козельця, то відразу ж зауважимо, що вагомий внесок в організацію медичного обслуговування населення Чернігівської губернії зробили представники земського самоврядування. Вони зуміли накопичити досвід проведення профілактичної роботи, спрямованої на попередження інфекційних хвороб і боротьби з епідеміями; роз’їзну систему лікування замінили ефективнішою – стаціонарною; в усіх повітових містах відкрили лікарні з амбулаторіями та інфекційними відділеннями, фельдшерські пункти і т.п. За таких обставин самоврядні інституції міст стали на шлях співробітництва із земствами. Вочевидь, до цього підштовхував і факт відсутності грошей на самостійну діяльність у медичній царині.

Козелецька дума не стала виключенням. Не маючи змоги відкрити власну лікарню, вона орендувала ліжко-місця у місцевій земській лікарні. Приміщення збудували ще у 1785 році, воно вважалося одним із найбільших у губернії за кількістю

ліжок – 25 шт., працювали у ньому лікар і 2 фельдшері; лікарня підпорядковувалася Приказу громадської опіки. Після організації земського самоврядування заклад передали Козелецькому повітовому земству. Розташовувався він у центрі Козельця, конструкція була дерев'яною, перший поверх – кам'яний. Поблизу знаходилися літні бараки на 20 місць, лазня, туалет; для госпіталізації інфікованих відводилися окремі кімнати.

Міська дума платила земству за оренду ліжок-місць для лікування незможних городян, військовослужбовців і пожежників по 20 – 50 коп. за добу (річне утримання лікарні обходилося у 5 тис. 416 руб.). Безкоштовну медичну допомогу отримували хворі на сифіліс, дифтерію та сибірську виразку. Але, навіть, і в такий спосіб надання медичних послуг козельчанам виявилось фінансово обтяжливим для громадського управління. Наприкінці сторіччя (1899 року) воно заборгувало земству 250 руб. Частину коштів спромоглися сплатити самі, решту – довелося стягувати з населення у формі одноразового збору.

За рахунок міського бюджету працювали штатний лікар, річний оклад якого становив 200 руб., фельдшер (60 руб.), акушер (36 руб.). Загалом же у Козельці практикували 3 лікарі, 3 фельдшері, 1 фельдшер-акушер, 1 акушер, що дуже добре з огляду на статус повітового міста.

У разі виникнення епідемій, а вони були частим явищем, органи самоврядування організували роботу, націлену на локалізацію та ліквідацію осередку інфекції. Додатково запрошувалися вільно практикуючі лікарі й фельдшері, у разі потреби орендувалися приміщення для ізоляції хворих, проводилася дезінфекція; за рахунок міської скарбниці здійснювалося медикаментозне забезпечення бідних родин. Вони безкоштовно отримували в аптеці ліки, пред'являючи бланк, виписаний управою. На час епідемії власник аптеки, заздалегідь домовившись з управою, знижував ціни на лікарські препарати на 20%.

Суттєвим фактором, що зменшував ризик інфікування була вчасно проведена вакцинація, але населення ухилилося від неї. Спрацьовував хибний стереотип недовіри до медицини. Охочіше зверталися до знахарів і народних цілителів, не розуміючи, що їхні методи виявлялися безсилими проти епідемій. За таких обставин козелецьке самоврядування вдавалося до примусової вакцинації, передусім дітей. На злісних порушників, які прагнули уникнути щеплень, чекало судове покарання, однак зробити це було складно, оскільки значна частина мешканців Козельця належала до старообрядців, котрі жили за власними принципами.

Позитивно, що у 1882 році земці-лікарі Ніжинського повіту успішно провели дослідження щеплень детритом проти однієї з найпоширеніших хвороб – віспи. Це дозволило започаткувати виробництво вакцини у місцевих умовах, що суттєво зменшило собівартість препарату. Козелецька управа отримувала детрит із земської лікарні, де один флакон антитоксину коштував 1 руб. 80 коп.

Сумарні видатки Козелецької думи на медицину були не великими і, почасти, мали тенденцію до скорочення. Так, у 1885 році асигнували 370 руб., вже наступно-

го 1886 року суму довелося скоротити до 362 руб., у 1897 році – до 298 руб. Видатки безпосередньо на боротьбу з епідеміями залежали від масштабу лиха. У 1892 році, скажмо, асигнували 350 руб., у 1898 році – 50 руб.

Невід'ємним елементом соціальної сфери була освіта. До запровадження Положення 1870 року шестигласна дума асигнувала на початкову освіту 1940 руб. 85 коп. кожного року. Власне, таку суму грошей виділяли майже усі, крім Глухова і Кролевця, міста губернії (міністерський кошторис розподілявся між губернським і повітовими центрами). Після міської реформи органи самоврядування могли самостійно відкривати та утримувати заклади початкової освіти.

У Козельці ще з 1819 року функціонувало повітове училище. Воно було трикласним із шестирічним терміном навчання, протягом якого учні опановували арифметику, основи геометрії, креслення, російську мову, каліграфію, історію, географію, Закон Божий, малювання. Наприкінці навчального року складалися іспити.

Училище утримувалося спільно земським і міським самоврядуваннями, причому лівова доля витрат покривалася коштом земства, Козелецька дума витрачала в середньому понад 200 руб. на рік.

У 1872 році набуло чинності Положення про організацію багатокласних міських училищ, згідно з яким дозволялося організувати на базі повітових училищ багатокласні міські училища. Відтак, 1 липня 1877 року Козелецьке повітове училище трансформувалося у міське двокласне. Воно, так як і колишнє повітове, вважалося трикласним закладом, але з дворічним курсом у кожному класі.

1883 року у Козельці заснували жіноче початкове училище, 1890 року – Володимирське прихідське. Це були заклади, навчання у яких розраховувалося на два-три роки; учні опановували елементарні знання: читання, письмо, арифметику, Закон Божий. Щорічно, затверджуючи бюджет, міська влада враховувала статтю видатків на училище. Так, у 1890 році жіноче початкове училище отримало 580 руб., Володимирське прихідське – 600 руб. У 1900 році на потреби останнього дума асигнувала 828 руб. Загальні видатки громадського управління Козельця на початкову освіту коливалися з року в рік, залежно від наповненості бюджету: 1875 рік – 351 руб. 60 коп., 1885 рік – 796 руб. 00 коп., 1895 рік – 945 руб. 00 коп.

Діяльність органів міського самоврядування в умовах модернізації управління та економіки країни змінила зовнішній вигляд Козельця, позитивно позначилася на його соціальній сфері.

Випробування змінами

У нове століття Козелець увійшов як повітове місто, аграрне за своїм характером, у ньому не було фабрично-заводських підприємств капіталістичного зразка, чисельність найманих робітників становила 92 особи. Вони працювали на електростанції, 4 шкіряних заводах, у 15 кузнях, 5 слюсарних майстернях.

Початок ХХ ст. порушив ритм розміреного життя козельчан, як, власне, й усіх українських губерній Російської імперії. У 1905 – 1907 роках відбулася перша революція, в ході якої у Козельці сталися єврейські погроми, спровоковані чорносотенцями. Перша світова війна, активним учасником якої виступила і Росія, призвела до мобілізації більшості працездатних чоловіків Козельця до армії, водночас активізувалася робота козелецьких шевців. Згідно з розпорядженням військового міністерства (1915 рік) організували взуттєву майстерню, що спеціалізувалася на виготовленні взуття для потреб армії, адже ще з ХVІІ ст. цінувалися козелецькі чоботи. Взуттєва майстерня вважалася чи не найбільшим підприємством Козельця, де працював постійний склад робітників.

Нова революційна хвиля, результатом якої була низка карколомних змін у політичному житті імперії, знову докотилася до міста. 5 березня 1917 року стало відомо про події у Петрограді, а вже 10 березня у Козельці організували демонстрацію, учасники якої, підійшовши до в'язниці, роззброїли варту і звільнили бранців. Пізніше демонстранти позбавили зброї поліцію, натомість сформували міліцію з робітників. У серпні того ж року відбувся селянський з'їзд Рад Козелецької волості, на якому створили ініціативну групу співчуваючих більшовикам, зібрали кошти на підписку газети "Окопная правда". Усілякі заходи проводилися напівлегально, оскільки у Козельці було встановлено владу Тимчасового уряду, перебував його комісар, а з другої половини листопада – представник Центральної Ради.

Після захоплення Києва Червоною Армією під командуванням Ю. Коцюбинського (січень 1918 року) загітовані більшовиками жителі Козельця силоміць заволоділи гвинтівками повітового військового начальника і виступили проти Центральної Ради. На підтримку прибув й невеликий червоноармійський загін, що дозволило проголосити спільними зусиллями радянську владу. Командир червоноармійців Д. Дюков позиціонував себе як комісар Остра, Козельця та його округи. У лютому відбулися вибори до міської Ради робітничих і селянських депутатів, проте більшовики не змогли утриматися при владі. На початку березня 1918 року німецькі війська, які прибули на підставі домовленості з керівниками Центральної Ради, захопили Козелець.

Чернігівський губком партії відправив до міста Д. Самуся для згуртування більшовиків та їхніх прибічників, організації підпільної боротьби. У квітні 1918 року біля с. Сивух відбулася нарада, в ході якої створили оргкомітет (10 осіб) для підготовки і проведення першого підпільного з'їзду рад. Відбувся він 29 квітня 1918 року між селами Гламаздами і Часнівцями, учасники обрали голову ревкому – Д. Самуся, склад ревкому (А. Ремез, Д. Самусь, С. Пенський, П. Юрченко та інші), делегатів на губернську конференцію; учасники зібрання проголосили створення Козелецької партійної організації більшовиків.

Підпільний повітовий ревком почав організовувати партизанські загони, центром яких стали Кобижчанські ліси, для боротьби з кайзерівськими військами. Згодом із розрізненнях, чисельно невеликих загонів сформували повітовий полк, який влітку 1918 року здійснив військову операцію, оточивши німецькі загони у селах Чемері та Ничогівці. Щоб не допустити прориву оточення, заздалегідь розібрали міст через р. Трубіж, проте оточенці вирішили форсувати водну перешкоду у мілких місцях. На жаль, така затія виявилася помилковою: довелося затопити частину спорядження і коней; болотиста місцевість поглинула й людей.

Після поразки Центральної Ради і відступу кайзерівських союзників, визвольні змагання продовжила Директорія. На короткий час, з кінця грудня 1918 року, Козелець опинився під контролем військ С. Петлюри, проте вже 23 січня 1919 року вони відступили під натиском Богунського полку Щорсівської дивізії.

Проголосивши відновлення радянської влади у Козельці, що відбулося на мітингу, на базарній площі, більшовики створили повітовий ревком, очільником якого став колишній матрос Балтійського флоту П. Волошин; наприкінці січня відновили діяльність повітового парткому під проводом І. Слуцького. 17 березня 1919 року відбувся повітовий з'їзд Рад, де обрали виконавчий комітет, створили його відділи: земельний, військовий, юстиції, народної освіти, соціального забезпечення, праці, народного господарства, охорони здоров'я. Водночас почав функціонувати й раднаргосп, представлений загальним, страховим, транспортним і промисловим відділами.

6 травня 1919 року відкрилася механічна майстерня для ремонту сільськогосподарського реманенту. 20–23 травня відбувся повітовий учительський з'їзд, на якому ухвалили рішення про організацію єдиної трудової школи. 5 липня почала працювати центральна бібліотека, що мала 15 тис. примірників книжок; у травні створили народний суд.

Незважаючи на прагнення більшовиків міцно ствердитися, розгорнувши діяльність в усіх сферах, але й цього разу їхнє повернення виявилось тимчасовим. У серпні 1919 року Козелець, як і значна частина України, опинилися під контролем денікінських військ. Зміна влади знаменувала для пересічного населення зміну запроваджених порядків; розправи над активістами і прихильниками попередньої влади. Знову відновив роботу підпільний ревком (П. Волошин, А. Ткаченко, М. Кривицький, С. Дудерський), організували партизанський загін на чолі з С. Галаєм; загін, очолюваний С. Іванином (Іванина) увійшов до бригади В. Примакова.

Козелецький зоотехнікум (сучасний вигляд)

8 грудня 1919 року утретє більшовики спромоглися відновити свою владу й органи управління, розпочали запроваджувати власну систему організації господарства та ідеологічного виховання. Спочатку вдалися до політики “воєнного комунізму”, що, природно, викликала опір населення, потім перейшли до НЕПу, в результаті якого змогли “оживити” економіку. У Козельці працювали бетонна і 5 слюсарних майстерень, 4 шкіряні заводи, 15 кузень, дизельний млин, винокурний завод, ремонтно-технічна станція; були організовані споживча кооперація й артілі шевців, ковалів, візників. До речі, остання забезпечувала усі види перевезень з Києва, Чернігова, інших населених пунктів, оскільки єдиним видом транспорту лишався гужовий. У січні 1922 року у місті відкрили банк споживчої кооперації, який кредитував підприємства й торговельні організації. Були засновані 2 дитячі будинки для 47 безпритульних дітей із Донбасу, звідки ще в серпні 1920 року привезли для оздоровлення 150 підлітків. Виховательками дитбудинків працювали Н. Іржавська-Макієнко, Ф. Безлюдна та інші.

У зв'язку з проведенням адміністративно-територіальної реформи Постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 року Козелець був віднесений до категорії селищ міського типу, став районним центром Ніжинського округу, з 1932 року – Чернігівської області.

*Козелецька ЗОШ
I-III ступенів № 2
(сучасний вигляд)*

1925 року у Козельці були створені кредитне і споживче товариства, ТСОЗ “Культурна праця”, першим головою якого став Ф. Шипка. 1927 року збудували електростанцію, 1930 року – клінкерний завод, що мав потужність 2 млн. цегли на рік. Через два роки для сільськогосподарських потреб укомплектували машинно-технічну станцію (МТС), у розпорядженні якої були трактори, сівалки, тракторні плуги та інша техніка, що, безумовно, полегшувало працю селян. При МТС на постійній основі працювали курси для трактористів, бригадирів, ланкових. Характерно, що, навіть у процесі сільськогосподарських робіт, більшовицька влада не забувала про ідеологічну обробку населення. На базі МТС функціонував політвідділ, члени якого спрямовували свої зусилля на “виховання у колгоспників соціалістичного ставлення до праці і колгоспної власності”.

У цілому, протягом 20 – 30-х років у селищі працювали 7 промислових артілей: слюсарно-коваль-

ська, шкіряно-шевська, пекарська, кравецька, цегельна та інші. Продукцію випускав клінкерний завод; 4 невеликих шкірообробних заводів об’єднали в один.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. нову економічну політику було згорнуто, натовість розпочалася суцільна колективізація, що не оминула й Козелець. 1933 року там заснували колгосп ім. Молотова у складі 122 селянських господарств. Його

першим головою став Є. Левченко, активними організаторами і членами – М. Безпалій, П. Глуздовська, І. Прищеп та інші. Колгосп мав 3 млини, 2 локомотиви, близько 40 коней. При колгоспі діяла сортодільниця, функціональне призначення якої полягало у забезпеченні відбірними сортами сільськогосподарських культур не лише селища, але й сіл Козелецького району.

1936 року змогли відкрити вантажний автопарк, машинами якого здійснювалися транспортні перевезення Козелецького, Остерського і Бобровицького районів.

В означений час у культурно-освітній сфері ставився акцент на ліквідацію неписьменності, відтак 1920 року у селищі розпочали роботу 2 початкові школи, у яких навчалися 535 учнів, працювали 30 учителів. Дореволюційні земські трикласні школи реорганізували у дві семирічні, що згодом перетворилися у середні школи. З метою залучення до навчального процесу дорослого населення відкрили семирічну, згодом – середню школу, школу робітничої молоді. Станом на 1925 рік у двох трудових семирічних школах 28 учителів навчали 666 учнів. У селищі працювали 20 шкіл і гуртків лікнепу, де “ази” грамоти освоювали понад 200 осіб. Для підготовки педагогічних кадрів на базі колишньої гімназії започаткували трирічні педагогічні курси. У 1933 році видатки на освіту становили 42,5% селищного бюджету.

До 40-х років ХХ ст. у Козельці було ліквідовано неписьменність, узятю на облік дітей шкільного віку; у двох середніх школах навчалися 700 учнів, на 3-річних педагогічних курсах – 75 осіб. Селище мало також середній заклад освіти – зоотехнікум, відкритий у 1925 році; напередодні Великої Вітчизняної війни його випуск включав 200 спеціалістів.

1940 року у Козельці була амбулаторія, лікарня на 50 місць, дитяча консультація. У медичних закладах працювали 11 лікарів.

Політична і культурно-освітня робота проводилися у формі лекцій, мітингів, концертів, співбесід. Центром політико-виховних заходів вважався робітничий клуб, при якому працювали політичний, загальноосвітній, драматичний та інші гуртки. Якщо станом на 1 січня 1933 року діяли клуб, бібліотека й кіноустановка, то у 1940 році – 2 бібліотеки (селищна і дитяча; у селищній налічувалося 4,5 тис. екземплярів книг), 4 кіноустановки, український театр імені Т. Шевченка, відбувалися огляди художньої самодіяльності.

Воєнне лихоліття

22 червня 1941 року розпочалася Велика Вітчизняна війна. Гітлер, підкоривши майже всю Західну Європу, згідно з “планом Барбаросса”, викладеним у директиві Верховного головнокомандування № 21 від 18 грудня 1940 року, націлив свої війська проти СРСР. Головним лейтмотивом “плану Барбаросса” був принцип “бліц-крігу” – блискавичної війни. Передбачалося завершити її у максимально короткий термін, упродовж 2 – 2,5 місяців знищити Червону Армію і вийти на лінію Архангельськ – Астрахань.

Відповідно до окресленого плану визначалися три наступальні вектори: західний – на Ленінград, центральний – на Москву і південний – на Київ. Українські терени мали стати плацдармом для прориву на Кавказ і Закавказзя. Власне, ще перед війною Гітлер наголосив: “Захопивши Україну, ми раз і назавжди встановимо економічну рівновагу і тим самим не тільки захистимо Європу від більшовизму, але й розв’яжемо усі проблеми, які стоять перед Німеччиною”. Населення, котре мешкало в Україні, підлягало виселенню, натомість території повинні були колонізуватися німецьким етнічним елементом, частину українських земель передбачалося передати союзникам гітлерівської Німеччини.

Поступ німецького чобота по українських теренах розпочала група німецьких армій “Південь” під керівництвом фельдмаршала Рундштедта. Протистояли їм два фронти – Південно-Західний (очолював генерал М. Кирпонос) та Південний (командував генерал М. Чередниченко). Через низку об’єктивних і суб’єктивних чинників, протягом перших трьох тижнів війни німці заглибилися на територію України на 300 – 350 км.

Генерал-майор Георгій Миколайович Мікушева

Однією з ключових подій літньої воєнної кампанії, що позначилася не лише на долі України, але й, безпосередньо, Чернігівської області, був провал оборони Києва. З 7 липня по 26 вересня 1941 року бійці Червоної Армії під командуванням М. Кирпоноса, стримуючи чисельно більші німецькі сили, боронили столицю України. Однак, ворожий натиск виявився потужнішим, в результаті чого війська Південно-Західного фронту та його очільників було знищено, понад 665 тис. солдат і офіцерів потрапили у полон.

Серпень-вересень 1941 року стали справжнім пеклом і для Чернігівщини. Оборонні бої Червоної Армії на Гомельсько-Київському напрямку трочилися понад півтора місяці. Чернігівська область опинилася у своєрідному виступі, радіус якого постійно звужувався і, зрештою, протилежні кінці зімкнулися. На півночі області впевнено просуvalася танкова група фашистських військ. Противнику вдалося проникнути в глиб на 60 км до Десни. 19 серпня 1941 року радянські війська після жорстоких боїв залишили Го-

Німецькі війська на підступах до Козельця

мель, що за 4105 км на північ від Чернігова. Армія зазнала значних втрат, відступила до Чернігова, але відстояти місто не змогла. 9 вересня того ж 1941 року німці окупували Чернігів.

Серйозна небезпека нависла над Козельцем. Як згадують очевидці, над містом пролетів радянський літак, розкидаючи листівки, в яких писалося, що ось-ось прибудуть фашисти, тому “тікайте, хто куди може, рятуйтеся, евакуйуйтеся”.

Наступ фашистів виявився стрімким. Дорогу до Десни в районі міста Остер захищала дивізія генерала-майора Г. Мікушева. Після невдалого бою з фашистами частина цієї дивізії відступила з Остра до Козельця. Планувалося тримати оборону, але ситуація, що склалася на 82-й день війни, змусила радянські війська залишити районний центр. Фашисти обстрілювали його артилерією, з мінометів, бомбували з літаків. Врешті-решт 11 вересня 1941 року Козелець окупували.

Завойовники швидко зорієнтувалися на місцевості й захопили стратегічно важливий пункт – дзвіницю Собору Різдва Богородиці. Там було встановлено кулемет, через приціл якого проглядалося як на долоні селище і, головне, стратегічно важливий міст через р. Остер. Позиції його захисників, солдат дивізії генерала-майора Г. Мікушева, стали чудовою мішенню для німецького кулеметника. Командир зміг підняти бійців в атаку, на певний час відбили у фашистів стратегічно важливу позицію, але німецький кулеметник встиг поцілити у Г. Мікушева. Бійці повезли його автомобілем до м. Прилук (там якраз знаходився штаб Південно-Західного фронту), однак дорогою генерал-майор помер. Тіло Г.Мікушева знайшло останній притулок у Прилуках, залишки його військ відступили до Борисполя.

Наступ фашистів продовжувався і 13 вересня 1941 року вони цілковито заволоділи Козелецьким районом. 12 тижнів знадобилося військам групи “Південь”, щоб, пройшовши з боями від кордону, на 84-й день війни, повністю завоювати територію сучасної Козелещини.

Воєнне лихоліття перекреслило життєві плани мешканців Козельця. Уже в перші дні війни чоловіки, здатні носити зброю, пішли добровольцями на фронт. Маємо дані, що з двох районів (Козелецького й Остерського) бійцями стали 8 тисяч 800 чоловік. У Козельці та Острі були створені винищувальні батальйони із 327 чол. і загони народного ополчення в кількості 5191 осіб, у тому числі 1906 жінок. У зведенні оборонних укріплень вздовж Десни брали участь 20 тис. чол. До осені 1941 року обладнання підприємств і значна частина майна були евакуйовані на схід або заховані.

Ті ж, хто лишився у Козельці, відразу відчули на собі присмак німецького, так званого,

Пам’ятник Г. М. Мікушеву

“нового порядку”. Варто зауважити, що козельчани по-різному реагували на прихід окупантів. Одні були налякані, інші, навпаки, вважали, що з приходом німців життя зміниться на краще. Проте фашисти відразу запровадили свої правила гри, що базувалися на дороговказях Гітлера: підкореними землями потрібно цілковито оволодіти, управляти ними та експлуатувати їх. Власне кажучи, на практиці використовувалася класична формула завойовників – “розділяй і володарюй”. Фашисти, з притаманною їм педантичністю, заходилися втілювати у життя гітлерівські плани стосовно українських теренів: стовідсоткове використання економічного потенціалу й вивільнення життєвого простору (“лебенсraum”) для представників арійської раси, раси панів, за висловом Е. Коха, званого в кулуарах Третього рейху як “другий Сталін”. Жорстокий терор проти місцевого населення став невід’ємною частиною фашистського панування.

Зустріч «визволителів»

У Козельці вже на другий день після окупації було виявлено і знешкоджено ядро підпільної організації селища. Розстріляли редактора районної газети “Розгорнутим фронтом” Б. Бояринцева, суддю районного суду П. Савченка, робітників М. Бригинця і В. Нещерета. Варто зазначити, що німці вдавалися до вбивств цілеспрямовано, оскільки отримували достовірні дані від зрадників, котрі намагалися вислужитися перед новою владою. Зокрема, після окупації Чернігова з’ясувалося, що співробітник місцевого НКВС С. Тураш, який у 1937 – 1938 роках працював у Козельці і був причетний до масових репресій проти жителів міста і району, добровільно пішов на службу до окупантів, не забувши прихопити із собою списки тих, хто був залишений для підпільної роботи у ряді районів області, у тому числі на території сучасної Козелеччини. За цей “подарунок” його було призначено начальником поліції обласного центру, а німецькі спецслужби скористалися цими даними на всі 100 відсотків.

17 вересня, на 88-й день війни, у Козельці з’явилися окупаційні каральні частини, які відзначили свою появу розстрілом місцевої єврейської родини Фені Афонівни і Мера Яковича, козельчанок Іскри Миколаївни Іллюхіної та Марії Абрамівни Падалки. Без суду і слідства були відправлені на плаху сім’ї радянських активістів, комуністів і комсомольців; проведені облави здорового насе-

На службі у новій владі

лення, насамперед молоді, для відправлення на примусові роботи до Німеччини.

У будинку, де нині розміщена бібліотека, фашистами була організована катівня, у колишній полковій канцелярії дислокувався штаб гестапо, розташовувалися народний комісаріат і в’язниця. Німецькі солдати й офіцери розквартирувалися у будинках козельчан. Якщо ж прибували армійські частини, що прямували далі на фронт, то у якості казарм використовувалося приміщення Козелецької школи № 1 (нині гімназія). Солдатам відводилося місце у спортзалі й більших класах, офіцерам – у менших, комфортніших кабінетах.

Згідно зі спогадами очевидців, фашисти учинили справжню наругу над святинею Козельця – Собором Різдва Богородиці. Його пограбували (на той час куполи й хрести були позолоченими), порозкрадали ікони, картини, сплюндрували усипальницю, де знаходився прах Наталії Дем’янівни Розумихи і “дикого попа” – Тарловського. Дзвіницю Собору перетворили на пункт спостереження, а власне храм – на конюшню, згодом – на табір для військовополонених.

Населення на примусових роботах

Десятки людей тримали там у жахливих умовах, німці ставилися до них гірше, ніж до тварин. Щоденно полонених виводили на роботу або, найгірше – на розстріли. Ведучи на страту, німці, як правило, одягали на голови жертвам верейки, щоб ті не бачили дороги. З часом чисельність полонених збільшилася. Німці, аби утримувати їх у постійному остраху і повній покорі, практикували такий метод: у будь-яку погоду виганяли в’язнів босоніж на базарну площу, били батогами і знову повертали на територію Собору. Розуміючи, що кожен день може виявитися останнім, полонені залишали на стінах храму коротенькі записки, автографи як вісточки для рідних чи знайомих.

Місцеве населення, чий будинки розташовувалися поблизу Собору Різдва Богородиці, намагалися допомагати військовополоненим їжею, обережно підкидаючи під паркан картоплю, буряки чи кусні хліба. Мешканці Козельця, ризикуючи власним життям, життям членів своєї родини, влаштовували полоненим утечі з табору. Так, у будинку родини Антоніни Миколаївни Косовець, що знаходився поряд із храмом, було кілька виходів, а в одній з кімнат, за шафою, – потаємний вихід. Господиня, не питаючи ні імені, ні прізвища, переховувала втікачів, а потім виводила потаємних ходом.

Інженер маслозаводу Юрій Юрійович Мохнат, який знімав кімнату в А. Косовець, виконував обов’язки зв’язкового партизан. Маючи рацію, він таємно передавав інформацію про чисельність і дислокацію німців у Козельці. Надсилали відомості партизанам також банківський працівник Радуста і колишній райкомівець Наконечний.

Діяли на теренах Козелеччини партизанські і підпільні загони. Ще у липні 1941 року Чернігівський обком партії ухвалив рішення про створення у районах області більшовицького підпілля. Із наближенням фронту Козелецький райком партії націлив свої зусилля на організацію партійно-комсомольського підпілля і партизанського загону, підготував для нього базу – склади зброї, продуктів харчування і медикаментів у Пилятинському лісі.

Спочатку загонами командував колишній секретар РК КПУ О. Яровий. Він до квітня 1943 року був у складі партизанського об'єднання двічі Героя Радянського

Генерал К. К. Рокосовський

Союзу С. Ковпака, а потім діяв самостійно на території Козелецького, Бобровицького, Олишевського районів Чернігівської області. Окремі операції проводив у Білорусії і західних областях України.

Партизани усіяко паралізували дії німецьких властей у тилу ворога, знищували його живу силу, техніку, мости і залізничні ешелони, проводили розвідку за завданнями партизанського штабу, здійснювали агітаційну роботу серед населення окупованих районів, убивали німецьких посіпак, старост, поліцейських. Однією з найбільш вдалих операцій козелецьких партизан, про яку повідомляло радянське інформбюро і писала газета “Правда” у 1943 році, була диверсія розвід групи загону в складі В. Ніколаєва, П. Бакоцького, С. Коритька та інших на залізниці Київ – Шепетівка в районі станції Недра.

Там партизани замінували залізничне полотно перед прибуттям офіцерського ешелону, що поспішав на фронт. У наслідок вибуху було зірвано ешелон, убито більше 300 офіцерів, понад 1000 поранено. Партизанами були знищені поліцейські групи у навколишніх селах – Лемеші, Сираї, Данівка.

Невдовзі козелецькі партизани опинилися у скрутному становищі. Через зрадника фашистам вдалось захопити в Пилятинському лісі їхню базу. Частина партизан мусила пробиратися до загонів, котрі здійснювали диверсії на теренах Носівського й Остерського районів. Перед відступом фашистських окупантів, окремі загони партизан розбивалися на невеликі групи, які разом з місцевим населенням охороняли навколишні села, не давали німцям спалювати і грабувати їх.

Пам'ятник-САУ

Спільні дії регулярних частин Червоної Армії й партизанських загонів наблизили корінні зміни у ході війни. Наступальна ініціатива німецьких військ була призупинена під Москвою, подальші успіхи підтвердила незаперечна перемога на Курсько-Орловській дузі влітку 1943 року. Незважаючи на тотальну мобілізацію й забезпечення технікою, провалилася фашистська кампанія, в ході якої мали намір з районів Белгорода і Орла здійснити контратаку на Курськ, оточивши радянські війська, здійснити обхід Москви.

Перемога на Курській дузі (звільнили Орел, Белгород, Харків) відкрила можливість для наступу військ Центрального, Воронежського і Степового фронтів, відвоювання північно-східних районів України. Війська Центрального фронту, командувачем якого був генерал К. Рокосовський, силами 13-ї, 48-ї, 60-ї, 61-ї, 65-ї загальновійськових, 2-ї танкової та 16-ї повітряної армій протягом 26 серпня – 30 вересня провели Чернігівсько-Прип'ятську наступальну операцію. Протистояли їм частина військ 4-ї танкової армії групи “Південь”, 2-а та частина 9-ї армій групи армій “Центр”.

На підготовку Чернігівсько-Прип'ятської операції Ставка ВГК виділила лише 10 днів, по завершенні яких 26 серпня 1943 року війська пішли у наступ. Головний удар націлили на м. Севськ. Упродовж дня (26 серпня) війська 65-ї армії змогли вклинитись вглиб на 3 – 8 км, обійшли місто з півночі і півдня. Наступного дня продовжилася боротьба за Севськ, який нарешті вдалось визволити, але подальший наступ захлинувся.

На лівому крилі Центрального фронту, де бойові дії вела 60-а армія генерал-лейтенанта І. Черняхівського, вдалось здолати ворога на території відстанню 4 – 8 км південніше Севська. Досить наполегливо просуваються танки і піхота у південно-західному напрямку, завдяки чому 30 серпня звільнили літописне місто Глухів. Командуючий Центральним фронтом К. Рокосовський відзначив, що радянське командування знайшло слабе місце в обороні ворога й, скориставшись ним, спрямувало свої сили на лівий фланг фронту. До початку вересня 1943 року гітлерівці мусили відступити за Десну.

Пам'ятник невідомому солдату

3 вересня з'єднання 60-ї та 2-ї танкової армій вийшли до Десни південніше Новгород-Сіверського, з ходу форсували р. Сейм, відвоювали Кролевець, Путівль, Ворожбу. Звільнивши Кролевець, радянські війська перерізали залізницю Брянськ – Київ, позбавивши ворога можливості вільно маневрувати своїми резервами вздовж фронту.

Після форсування Сейма війська лівого крила Центрального фронту наступали вздовж залізниці

Конотоп – Бахмач – Ніжин і лівого берега Десни. 5 вересня 13-а стрілецька дивізія 60-ї армії підійшла зі сходу і півдня до Конотопа, заволодівши ним наступного дня. До вечора 7 вересня солдати Центрального фронту відвоювали 150-кілометрову ділянку східного (лівого) берега Десни і просунулися у південно-західному напрямку на 180 км.

17 вересня 1943 року козельські партизани зустрілися з регулярними частинами Червоної Армії, яка вела наступ на Козелець з боку Ніжина. Вони допомагали розвідкою, а 20 вересня разом із воїнами увірвалися в село Лихолітки, а потім і в Козелець. 21 вересня місто визволили. Пізніше, у ході пошукової роботи вдалося встановити імена 128 загиблих при звільненні території обох районів (Козелецького та Остерського), із них двох Героїв Радянського Союзу (ст. лейтенанта Б. Кузнецова з Житомирської та І. Мяснікова з Іркутської областей), 26 офіцерів, 1 партизана.

Під мирним небом

Друга світова війна мала для України надзвичайно трагічні наслідки, двічі хвилею руйнувань пройшла по її території, як страшне цунамі, спочатку на схід, потім, у зворотному напрямку. У Козельці за час окупації фашистами були зруйновані МТС, радіовузол, кінотеатр, пошкоджено цегельний завод, приміщення шкіл та зоотехнікуму. Були пограбовані всі медичні заклади, міська бібліотека, зруйновані і спалені 183 будинки. Але найбільші втрати – людські: руками ворогів у селищі були замучені й розстріляні 451 активіст, 202 євреї, 120 військовополонених. Знищені майже всі євреї й цигани, 1132 осіб, переважно юнаки та дівчата, насильно забрані на роботи до Німеччини.

Уже 20 вересня 1943 року, як тільки притихла стрілянина і фашисти були відкинуті далеко від міста, відбувся мітинг біля братського кладовища. Його організували партизани і члени підпільного райкому. Після мітингу всі, хто міг, прийшли розчищати шосе від завалів, по якому безперервно рухалися війська, засипати ями від бомб і снарядів, допомагати саперам наводити міст через р. Остер.

Розпочалося відновлення поруйнованого господарства. Передусім, взялися до роботи у козельському колгоспі. Селяни із власних запасів підготували посівні матеріали для колгоспних ланів, реманент, забезпечили корми для худоби (до початку жовтня 1943 року у районі були відновлені всі колгоспи та обрані сільські ради).

Необхідною умовою для виконання сільсько-господарських робіт лишалося забезпечення машинно-транспортним комплексом. Відтак, у перші

Собор Різдва Богородиці у руїнах

ж дні відновили функціонування місцевого МТС. Його директором став колишній командир партизанської роти Г. Баран. Було взято на облік усе уціліле майно МТС: сівалки, плуги, молотарки. Із запчастин, прихованих на час окупації у різних місцях Козельця, робітники МТС зібрали перші трактори.

Козельчани збудували і ввели в дію хлібопекарню, розпочали ремонт міської електростанції та цегельного заводу. Під час ремонтування останнього реконструювали обпалювальні печі. Його потужність порівняно з довоєнним періодом подвоїлась і досягла 4 млн. штук будівельної цегли на рік. Крім цегли, завод почав виготовляти черепицю і бетонні плити для вимощування тротуарів.

У 1946 році відновив свою роботу автопарк, який обслуговував підприємства, організації і колгоспи багатьох районів Чернігівської області. Автопарк мав добре обладнані авторемонтні майстерні, чимало вантажних, таксомоторних і пасажирських автомобілів, кількість яких зростала рік у рік. До речі, Козельський автопарк щорічно намагався посісти призові місця у змаганнях автогосподарств не тільки Чернігівської області, а й республіки.

Паралельно з відбудовою соціально-економічного потенціалу поверталися до мирного життя культурно-освітні установи. Постановою уряду від 8 вересня 1943 року прийом дітей до школи почав здійснюватися з 7-річного віку. У Козельці вже на 6 день після того, як прогнали німців, пролунав шкільний дзвоник, розпочалося навчання у середній школі. Першочерговим стало завдання охопити навчанням усіх дітей шкільного віку і створити умови для продовження освіти тієї частини молоді, яка під час війни і тимчасової окупації не мала можливості здобути належні знання у школі. Силами учнів та їхніх батьків здійснили поточний ремонт приміщень, організували роботу навчальних майстерень і кабінетів. Учні проводили збір речей та коштів для бійців, листувалися з військовими частинами. 18 жовтня 1943 року на посаду директора Козельської середньої школи був призначений Андрій Сакович Лось, який мав вищу освіту і педагогічний стаж 13 років, завпедом став Григорій Михайлович Христович, який 21 рік працював на педагогічній ниві.

До 1 листопада 1943 року навчально-виховний процес повністю відновився. Педагогічний колектив Козельської середньої школи нараховував 21 особу. Зокрема, учителями-класоводами працювали Тіна Михайлівна Люшневська, Наталка Никифоровна Розум, Марія Потапівна Кривицька, Євдокія Гордіївна Ричок, Тетяна Антонівна Хоменко, Андрій Сергійович Лисенко, Горпина Олександрівна Сукач, Олена Миколаївна Сербін. Учителем-класоводом і керівником взуттєвої майстерні став Микола Пимонович Висоцький. Когорта педагогів-мовників включала Поліну Іллівну Ващенко, Зіну Митрофанівну Тимошенко, Олену В'ячеславівну Литошенко, Марію Прохорівну Ісаченко, Тамару Миколаївну Савченко; історію викладали Марія Іллівна Позняк і Михайло Романович Савченко; математику – Олена Сергіївна Бондар і Ганна Степанівна Язова; природу – Зінаїда Сергіївна Михайлівська; хімію та природознавства – Одарка Іванівна Литвиненко.

На педагогів покладався обов'язок достойно та гуманно виховувати майбутнє покоління. Як згадував випускник 1949 року, згодом професор Чернігівського державного педагогічного університету О. Матюшко, “в той час уроки більшості вчи-

телів були святом пізнання істини, інтелектуальним ростом кожного учня, зустріччю з яскравою особистістю вчителя. Тодішні педагогі глибоко знали свій предмет, володіли різноманітними методичними прийомами, мали ґрунтовну психолого-педагогічну підготовку. У них була висока ерудиція, культура і жадоба до знань. Вони викладали матеріал так, що учні його розуміли, а значить і були зацікавлені у вивченні майже всіх навчальних предметів”. Інша річ, що в реаліях радянської системи ставилися чіткі рамки дозволеного у навчанні, особливо з дисциплін гуманітарного циклу. Керівництво надавало вагомому значенню партійному вихованню учителів. Ті з них, хто мав освіту не нижче за Учительський інститут, повинні були вивчати додатковий курс історії ВКП(б). Даний процес контролювався: на базі Козелецької середньої школи проводилися раз на місяць конференції (кожного 25 числа, з 20-ї год.).

Щоб поліпшити навчально-виховну роботу шкіл, кваліфікацію та ідейно-політичний рівень педагогів, їх об’єднали у методкущі. Зокрема, у Козелецькій середній школі виникли предметні комісії мови і літератури, математики і фізики, природознавства та хімії, історії та географії. Учителі-предметники повинні були демонструвати свою майстерність на постійно діючих семінарах. Найкращими у своїх царині були М. Ісаченко (учитель з мови та української літератури), В. Кожушин (математики і фізики), П. Литвиненко (історії і географії), Д. Литвиненко (біології).

Ще з вересня 1943 року відновили Козелецький районний відділ народної освіти. Згідно з наказом № 1 від 20 вересня того ж року було сформовано апарат РВНО у кількості п’яти осіб. На посаду завідуючого районним відділом народної освіти призначили С. Сугоняко, обов’язки інспекторів шкіл доручили виконувати Ларіону Юрійовичу Шушаєву та Одарці Юхимівні Самусь; рахівником РВНО взяла Олену Петрівну Божок, секретарем-статистом – Олімпіаду Гаврилівну Ярошенко. З 15 липня 1944 року при Козелецькому РВНО почав працювати районний методичний

кабінет, завідувачем якого став Федір Петрович Розум.

Варто зауважити, що у 40-х роках були видані постанови, відповідно до яких поверталася відмінена раніше 5-бальна система оцінювання успішності, обов’язкові випускні екзамени, нагородження золотою і срібною медалями випускників-відмінників. 16 жовтня 1946 року набула чинності постанова ЦК ВКП(б) Ради міністрів СРСР про загальне обов’язкове навчання. Керівники шкіл і вчителі зобов’язувалися розгорнути активну організаційну роботу з метою залучення до освітнього процесу усіх дітей шкільного віку. Вони були

Вибори до місцевих рад на Козелецькому агітпункті

Козелецька гімназія № 1

її книжковий фонд налічував 9086 книг, невдовзі надійшло 1566 нових книг.

У 50-х роках продовжувалася відбудова господарства, зокрема, у 1951 році козелецький колгосп у зв’язку з укрупненням увійшов до складу сільськогосподарської артілі ім. Фрунзе (центр села Олексіївщина), був перетворений на одну з її комплексних бригад. На території артілі знаходилися свиноферми, для яких побудували нові цегляні приміщення, і птахоферма. Основні виробничі процеси на полях і фермах були механізовані й електрифіковані.

1954 року на околиці Козельця збудували льонозавод, що давав 6,5 тон трести на рік. Сировину для нього постачали колгоспи району. Весь процес на заводі був механізований, колектив складався з 20 бригад, до складу яких входила в основному молодь.

Значно розширилася Козелецька МТС. Наприкінці 1955 року у ній нараховувалися 159 тракторів (у 15-сильному обчисленні) і 50 зернових комбайнів. 1957 року селище підключили до державної енергосистеми через Дарницьку ДРЕС, що дозволило повністю електрифікувати і Козелець, і населені пункти району. Під Козельцем на р. Остер побудували насосну станцію.

У 1958 році на базі МТС створили РТС. У тому ж році з метою розширення будівництва у Козельці виникла районна міжколгоспна будівельна організація, що мала забезпечувати колгоспи будівельними матеріалами.

50-ті роки принесли помітні організаційно-структурні зміни у життя школи. З початку 1950 – 1951 навчального року у селищі відкрилася ще одна середня школа, відтак, навчанням були охоплені 677 осіб. Поза увагою педагогів не залишилися діти, обмежені фізично. У 1951 році було створено медико-педагогічну раду для перевірки дітей з вадами слуху, зору та розумового розвитку. За допомогою народного відділу освіти, обласного відділу охорони здоров’я та обласного

повинні також підготувати шкільні приміщення для безперервного навчання, організувати гарячі сніданки та буфети, потурбуватися про сучасний завіз зошитів, підручників, іншого шкільного приладдя. У 1945 – 1946 роках у Козелецькій середній школі навчалися 248 учнів.

З листопада 1943 року у Козельці знову почали виходити газети “Розгорнутим фронтом” та “Правда Остерщини”. Протягом 1946 – 1948 років відновила роботу Козелецька районна бібліотека на чолі із завідувачем Н. Сугоняко. 1948 року

Будинок культури (сучасний вигляд)

відділу спеціального забезпечення комісія перевіряла усіх дітей з вадами здоров'я не лише у Козельці, але і в районі, визначала, в які типи шкіл цих дітей слід віддати для навчання.

1951 року в Козельці було відкрито школу робітничої молоді. Оголошення про призови друкувалися у газеті "Народним фронтом". Продовжував функціонувати зооветеринарний технікум. Контингент його учнів також збільшувався: 1946 року навчалися 197 вихованців, 1950 року – 210.

У 1953 році Козелецька середня школа № 1 була включена до складу 26 середніх навчальних закладів УРСР із впровадження нових методів навчання. Крім загальноосвітніх, створювались спеціалізовані класи для підготовки спеціалістів сільськогосподарських професій. У листопаді того ж року у школу, як одну з передових в області, прибула делегація китайських учителів на чолі із заступником Міністра освіти КНР Чень Цсен Ту. Кращі учителі отримали офіційне запрошення відвідати наступного року загальноосвітні заклади Пекіна та інших міст Китаю.

Центром культурного відпочинку жителів Козельця був будинок культури, збудований у 1958 році. У ньому працювали гуртки художньої самодіяльності, проводилася лекторська робота, влаштовувалися вечори відпочинку тощо. У другій половині 50-х років у парку "Покорщина" восени проходили тижневі виставки досягнень працівників сільського господарства району, що перетворилися у справжні народні свята з виступами аматорів художньої самодіяльності району.

У січні 1963 року у зв'язку з черговою реформою у галузі управління вирішили укрупнити райони, відтак, Козелецький та Остерський об'єднали у єдиний район із центром у Козельці. Відбулися зміни у народному господарстві. Протягом 60 – 70-х років з'явилися нові об'єкти, зокрема, 1960 року було відкрито харчокombінат. Він розміщувався у двоповерховому приміщенні; складався з 5 цехів: ковбасного, консервного, карамельного, переробки фруктів та безалкогольних напоїв.

Усі цехи були обладнані апаратурою і виробництво відбувалося без затрат ручної праці. Продукція постачалася не лише для магазинів селища, але й для торгових точок Козелецького району. Того ж року почав працювати побутовий комбінат, що об'єднував кілька цехів: швейний, ательє, взуттєвий, меблевий, також майстерні з ремонту годинників, музичних інструментів, радіоприймачів і телевізорів. Згодом став до ладу маслозавод, продукція якого реалізовувалася не лише в області, але й експортувалася на Кубу, в НДР, інші країни колишнього соцтабору.

1960 року у селищі спорудили водонапірну башту, проклали 10 км водогінних труб із вододільними колонками. Розпочався процес упорядкування дорожнього покриття вуличних магістралей, заасфальтували 172,2 кв. км вулиць; озеленення

селища – закладені два парки для відпочинку: у центрі Козельця на 4 га та на березі р. Остер площею 10 га.

У 1961 році у Козельці з'явилося районне об'єднання "Сільськогосптехніка" – одне з найбільших підприємств селища. Воно мало 104 автомашини різних марок, 68 тракторів, які обслуговували 304 робітники; для майстерень облаштували нові приміщення площею 3 тис. кв. метрів. На базі лукомеліоративної станції з'явилася пересувна механізована колона (1971 року). За зразкову роботу працівнику П. Хоменку присвоїли звання заслуженого меліоратора УРСР. У селищі працювали 23 промтоварні й продовольчі магазини, ресторан, кафе, 4 їдальні.

Козелець поступово розбудовувався. Упродовж повосенних років спорудили 685 житлових будинків загальною площею 22264 кв. м. Важливими новобудовами стали 4-поверховий гуртожиток для вихованців зоотехнікума, кінотеатр "Ювілейний", приміщення банку, кафе, два магазини, контрольно-насіenneва станція. У 1970 – 1980 роках за рахунок місцевого бюджету й державних субсидій побудували 104 квартири загальною площею 3,3 тис. кв. м та 140 індивідуальних будинків площею 6,3 тис. кв. м. 1979 року населений пункт підключили до газопроводу Дашава-Київ-Москва.

На околиці Козельця, в урочищі, побудували лікарню, розраховану на 150 стаціонарних ліжок; при ній діяла амбулаторія. Чисельний склад медперсоналу нараховував 109 осіб, серед яких 38 лікарів. За визначні заслуги у справі медичного обслуговування населення головному лікареві Ф. Сидорчуку у 1965 році присвоїли звання заслуженого лікаря УРСР.

Центр Козельця взимку

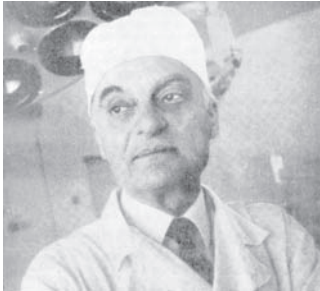
Мережа навчальних закладів включала дві середні загальноосвітні школи, середню школу робітничої молоді, заочну середню школу, в яких освіту здобували 3 тис. учнів, працювали 108 педагогів. Козелецькі школи були базовими закладами для підвищення фахового рівня вчителів району. Педагогічна майстерність їхніх працівників була відзначена на державному рівні. Зокрема, учительок З. Тимошенко і Т. Лахно нагородили орденами Трудового Червоного Прапора, О. Ренській та О. Шаму присвоїли звання заслужених учителів УРСР.

Козелецька ЗОШ I-III ступенів № 3 (сучасний вигляд)

Пам'ятник Т. Г. Шевченку в міському парку

Фавст Федорович Сидорчук

Потужним осередком фахової освіти став зоотехнікум. У його розпорядженні перебували 7 га землі, на яких розмістився навчальний корпус на 600 місць (станом на початок 70-х років навчалось 500 учнів), два чотириповерхові гуртожитки, спортзал, бібліотека (30 тис. екземплярів книжок); збудували триповерховий житловий будинок для викладачів, двоповерхову їдальню.

Навчальна практика вихованців технікуму відбувалася у власному господарстві: 280 га землі, ферма великої рогатої худоби, свиноферма. Для виробничих і навчальних цілей використовувалися 11 тракторів, комбайни, інша техніка. За час існування технікуму підготували 3200 спеціалістів. Відомими вихованцями навчального закладу були член-кореспондент АН УРСР П. Дмитренко, кандидат сільськогосподарських наук: М. Шур, В. Нагорний, І. Святовець.

Із 1965 року у Козельці почала працювати дитяча музична школа з класами фортепіано, баяна, духових інструментів. Для наймолодших громадян відкрили також два дитячі комбінати на 340 місць і дитячий садочок. Активною просвітницькою діяльністю займалася районна організація товариства охорони пам'яток історії та культури, чисельний склад якої налічував близько 7 тис. осіб. Члени товариства вивчали історію рідного краю, виявляли й охороняли культурно значимі пам'ятки, зокрема, ініціювали встановлення меморіальних дощок.

Для старшокласників шкіл району відкрилася перспектива отримання професій трактористів, водіїв автомобілів, операторів машинного доїння, майстрів швейної справи, продавців у стінах заснованого 1978 року учбово-виробничого комбінату трудового навчання та професійної орієнтації учнів.

Зростання кількості учнів зумовило потребу нової школи, що була введена в експлуатацію у 1985 році. Першим директором Козелецької середньої школи № 3 працював А. Петренко. У середині 80-х років ХХ ст. відбулося укрупнення бібліотеки, у результаті чого усі бібліотеки Козелецького району об'єднали в єдину централізовану бібліотечну систему на чолі з директором М. Удовенко.

Початок 90-х років ХХ ст. відгорнув нову сторінку у життєписі Козельця, сторінку життя у незалежній Україні. Двадцятиліття самостійності кардинальним чином змінило долі багатьох козельчан, обличчя самого міста, його внутрішню наповненість. Переосмислення пройде-

ного шляху та об'єктивна оцінка дійсності ще чекають на своїх дослідників, нині ж можна констатувати, що Козелець – самобутній населений пункт, що має глибокі історичні корені та європейські традиції самоорганізації міської громади.

Відомі уродженці

Найбільшою гордістю Козельця, звісно ж, є славетні земляки, талановиті і знані далеко за межами України. З-поміж них Марія Василівна Павлова (1854 – 1938) – відомий російський і радянський палеонтолог, почесний член АН СРСР, академік АН УРСР.

Народилася Марія Василівна у родині земського лікаря, випускника Московського університету В. Гортинського, який і привчив доньку до природничих наук. Середню освіту здобула у Київському інституті благородних дівичь, вищу – у Сорбоні. Познайомившись з майбутнім чоловіком, молодим магістрантом геології, у майбутньому відомим геологом Олексієм Павловим, у 1870 році переїхала до Москви, де певний час працювала в геологічному музеї Московського університету. 1916 року отримала ступінь доктора зоології, а через три роки очолила кафедру палеонтології того ж університету, ставши першою жінкою-професором.

Тематика її наукових досліджень присвячена історії копитних (коней, носорогів, різноманітних парнокопитних і хоботних); М. Павлова переклала відомі праці “Корни животного царства” Неймайра (1897) і “Вымершие чудовища” Гетчінсона (1899).

У 1926 року подружжя Павлових отримало за наукові досягнення найвищу нагороду Французького геологічного товариства – золоту медаль імені Годрі.

У Козельці, у родині військового, народився відомий кінорежисер і драматург Георгій Михайлович Стабовий (1894 – 1968). За сімейною традицією він вступив до кадетського корпусу, потім училища, закінчивши які, розпочав військову кар'єру. У роки Першої світової війни пішов на фронт, потрапив під вплив більшовицької пропаганди, в результаті чого згодом опинився у лавах Червоної Армії. Демобілізувавшись, Г. Стабовий покінчив з військовою справою і зосередився на душевному прагненні – написанні п'єс для театральних постановок. Невдовзі захопився кіно, залучився до роботи на Одеській кінофабриці, де у співавторстві написав сценарій “Україна”, за яким режисер П. Чардинін зняв однойменний двосерійний фільм. Перша спроба мала успіх, у тому числі й за кордоном: фільм був представлений на міжнародній виставці у Парижі. Далі були сценарії до фільмів

Марія Василівна Павлова

Козелецька районна державна адміністрація

“Пісудський купив Петлюру” і “Свіжий вітер”. Останню картину Г. Стабовий знімав власноруч, дебютувавши у ролі режисера. Почин виявився вдалим, тому наступними режисерськими роботами стали “Людина з лісу” та “Два дні” (1927 року). Останній фільм, до речі, порівнювали з відомою німецькою стрічкою Ф. Мурнау “Остання людина”.

Кінець 20-х років ХХ ст. виявився складним для українського кіно, через що Г. Стабовий переїхав до Москви і присвятив себе знову написанню п’ес, театральній драматургії. Зокрема, з-під його пера вийшли “Колеги” та “Кам’яне гніздо”.

У творчих групах Г. Стабового проходили свої “університети” майбутні кінематографісти: режисери О. Швачко, Є. Григорович, М. Маєвська, художниця М. Симашкевич, оператор К. Куляев. У його фільмах знімалися майбутні Довженкові “зірки” – П. Масоха, С. Шагайда, М. Надемський, комедійний актор Дмитро Капка.

Найбільшої шани і пам’яті нащадків заслужив Володимир Олександрович Неговський (1909 – 2003) – відомий патофізіолог, засновник реаніматології, школи радянських реаніматологів, першого у світі науково-дослідного інституту загальної реаніматології, першовідкривач нової нозологічної одиниці (постреанімаційна хвороба), доктор медичних наук, професор, академік РАМН.

Батьки Володимира Олександровича були учителями, але син обрав медичний фах. Здобувши вищу освіту, з 1933 року працював практичним лікарем, а через рік перейшов до Інституту переливання крові в патофізіологічну лабораторію, де отримав не лише практичний досвід (брав участь в експериментах оживлення організму), але й опублікував теоретичний доробок – першу наукову студію “Вплив коагуляторів і стабілізаторів крові на ізольовану кишку кролика”.

Захопившись ідеєю досліджень в царині оживлення організмів, В. Неговський написав листа до голови Раднаркому СРСР з проханням дозволити працювати у цьому напрямку. Відповідь надійшла позитивна, у 1936 році була організована лабораторія спеціального призначення з проблеми “Восстановление жизненных процессов при явлениях, сходных со смертью”; працювала вона при Інституті нейрохірургії у складі 7 осіб. Завдяки здійснюваним під керівництвом В. Неговського дослідженням чітко розмежували поняття біологічна та клінічна смерть.

У роки Великої Вітчизняної війни В. Неговський створив фронтову бригаду, яка виїздила у діючу армію, намагаючись оживити поранених, які перебували у стані клінічної смерті або агонії.

*Володимир Олександрович
Неговський*

*Юрій Давидович
Левітанський*

Нині у Козельці, у гімназії № 2, де навчався майбутній академік, відкрито музей, приурочений його життю і діяльності.

Поет і перекладач, майстер ліричного і пародійного жанрів, лауреат Державної премії Російської Федерації в галузі літератури та мистецтва Юрій Давидович Левітанський (1922 – 1996) – також уродженець Козельця. Щоправда, родина невдовзі після народження сина переїхала до Києва, а потім Сталіно (нині – Донецьк), де майбутній поет закінчив школу і вступив до московського Інституту філософії, літератури та історії (1938 року).

Під час Великої Вітчизняної війни Ю. Левітанський пішов на фронт солдатом, отримав офіцерське звання, став фронтовим кореспондентом. Життя військового тривало до 1947 року, коли мобілізувався, маючи низку нагород (ордени Червоної Зірки і Вітчизняної війни, медалі “За бойові заслуги”, “За оборону Москви”, “За перемогу над Японією” та інші). Через рік почали видаватися збірники віршів (“Солдатская дорога” (1948 року), “Встреча с Москвой” (1949 року), “Самое дорогое” (1951 року). Проте найвідомішою стала збірка поезії “Земное небо”, опублікована у 1963 році.

Ю. Левітанський став членом Союзу письменників, крім віршів, захопився жанром пародійних творів (написав пародії на Л. Мартінова, А. Вознесенського, Б. Ахмадуліну та інших), перекладами; деякі його вірші поклали на музику, виконувалися популярними бардами.

*Віктор Павлович
Онищенко*

Натомість Віктор Павлович Онищенко (1921 – 2001) лишився вірним військовій кар’єрі. Народився він у родині службовця, після закінчення Козелецької середньої школи пішов до лав Червоної Армії, у 1941 році став випускником Чкаловської військово-авіаційної школи льотчиків. З 1942 року розпочав бойові льоти у якості штурмана ланки 134-го гвардійського бомбардувального авіаційного полку 6-ї гвардійської бомбардувальної авіаційної дивізії 1-ї повітряної армії 3-го Білоруського фронту. До червня 1944 року здійснив 185 вильотів. 29 червня 1945 року за зразкове виконання бойових завдань командування по знищенню живої сили і техніки ворога, проявлені при цьому мужність і героїзм, гвардії старшому лейтенанту В. Онищенко присвоїли звання Героя Радянського Союзу із врученням ордена Леніна і медалі Золота Зірка.

У повоєнний час В. Онищенко закінчив вищу офіцерську школу штурманів військово-повітряних сил (1947 року) та Військово-повітряну академію (1954 року); дослужився до звання полковника.

Історичні перлини Козельця

*Імператриця Єлизавета
Петрівна*

Дем’янівни, взявши на себе організаційні й фінансові зобов’язання (будівництво тривало з 1752 по 1763 роки). 1752 року Єлизавета Петрівна, яка, до речі, у 1744 році відвідала Козелець, подарувала майбутньому храму 27-метровий п’ятиярусний іконостас. Його розміри й визначили велич Собору, архітектурно спланованого “під” іконостас.

Візуальним свідченням долучення Козельця до європейської культури є його культові споруди, серед яких вражає наймовірною красою архітектурний ансамбль Собору Різдва Богородиці.

Перлина української архітектури, головний храм і велична окраса селища, була споруджена з ініціативи і на кошти родини Розумовських. Наталя Розумиха – мати фаворита імператриці Єлизавети Петрівни Олексія і українського гетьмана Кирила, повернувшись з Санкт-Петербурга, виявила бажання віддячити Богу за прекрасну долю синів і збудувати церкву. У 1752 році Олексій і Кирило підтримали задум Наталі

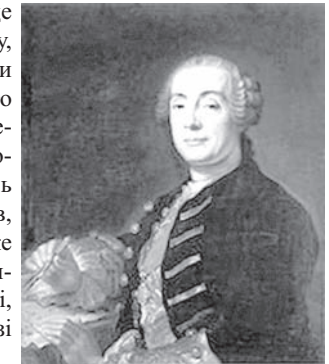
Олексій Розумовський

*Гетьман Кирило
Розумовський*

Існує дві версії про його походження. Згідно з першою, іконостас виготовили на замовлення в Італії для петербурзького Сміольного монастиря. Свідченням італійського впливу є різьблення, характерні для католицьких костюлів. Друга точка зору вказує на те, що іконостас робили у Санкт-Петербурзі за ескізами Б. Растреллі. Згодом над ним працювали Іван Чайковський та місцеві майстри на чолі з Г. Стеценком. Останній написав не лише ікони, але й портрети Н. Розумихи, імператриці Єлизавети Петрівни і священника К. Тарловського, який таємно повинчав вінченосну особу з Олексієм Розумовським. Враховуючи це, вочевидь, можемо припустити перманентне походження іконостасу – наймовірного дива Собору.

У первинному вигляді іконостас мав 80 ікон, з яких 50 збережені донині. Багатство його оздоблення вражає: вирізані з липи й покриті позолотою витончені стовпчики з гірляндами виноградної лози, вдале членування карнизами й майстерне пророблення деталей – все це надають іконостасу легкості й спрямованості вгору, де прилаштовані чарівні скульптури пугті. Розміри іконостасу виявилися настільки великими, що його бокові частини не вмістилися у Собор і були відвезені у церкву с. Лемеші, звідки походила родина Розумовських. Г. Лукомський зазначив: “Вдивляючись у масивність іконостаса і комбінацію орнаментів, заокруглень, виступів, одержуєш враження, схоже на те, яке виникає при спогляданні грандіозної темно-синьої завіси, з отворів якої, по усій її поверхні, дивляться замислені голови чорноголових янголів зі складеними крильми”.

*Франческо Бартоломео
Растреллі*

Архітектурна задумка Собору та її реалізація – справа рук талановитих і відомих майстрів Б. Растреллі (консультував), А. Квасова (керував роботами протягом 1752 – 1757 років) й І. Григоровича-Барського (продовжив будівництво у 1757 – 1763 роках). Їхня співпраця зумовила гармонійне поєднання трьох архітектурних стилів – класицизму, бароко і рококо. Побутує думка, що Н. Розумиха забажала, аби храм був схожим на золоті верхи церкви Києва, тому й запросили І. Григоровича-Барського, який зробив розкішні ліпні композиції екстер’єру та інтер’єру.

Будівельні роботи проводилися за рахунок кріпосних селян. Їх сотнями приводили до Козельця з усіх помість графів Розумовських, чий володіння розкинулося від Чернігова до Києва обабіч тракту Київ-Петербург. До роботи залучалися навіть ті, хто не знався на храмовому будівництві; для них проводилися своєрідні “майстер-класи”, де навчали “азам” будівництва.

Наталка Розумиха

Допоміжна техніка, звісно, не використовувалася, тому знадобилося понад десять років виснажливої праці кріпосних. Щоб здійснити під'їзну дорогу від села Лихолітки до села Гламазди з підйомом і спуском, необхідної висоти навколо Собору.

Зусилля виявилися вартими краси храму Різдва Богородиці, що вирізняється оригінальним архітектурним рішенням. Він є хрестоподібною спорудою, в яку вписано квадрат; дев'ятикамерною, в основі якої рівногілковий грецький хрест. Міжгілкові приміщення мають однакову висоту зі стінами "хреста", що підсилює велич будівлі.

Храм двоярусний з трьома напівкруглими порогами з шатровими верхівками. Для нього характерне рішуче розчленування масиву будівлі, багатство архітектурних деталей, вражаюча велич іконостасу, своєрідне поєднання різьблення по дереву, картин, виконаних масляними фарбами (різьблення – справа рук різьбляра – підприємця Шалматова, живопис – Г. Стеценка), позолоти, гри світлової колористики. У середині чотири опорні стовпи несуть систему склепів і п'яти бань, поставлених по діагоналі, як у давньоруських храмах.

Перший ярус або верхня церква названа на честь Різдва Божої Матері, Богородиці. Її ім'я носить й центральна частина храму. Назва вибрана не випадково. Згідно з церковною традицією Пресвята Діва Марія народилася тоді, коли мораль настільки деградувала, що здавалося неможливо її відновити. Проте кращі люди вірили у Боже спасіння й на зламі часу Старого і Нового Завітів народилася Божа Матір. Цим днем вважається 8 (21) вересня.

Правий боковий вівтар Собору присвячений апостолам Петру і Павлу. Апостол Петро, брат Андрія Первозванного, – один із дванадцяти учнів Христа, старанно проповідував Євангеліє, за що був розп'ятий на хресті. Павло спочатку не був учнем Христа. До хрещення його звали Савл і, як більшість язичників, переслідував християн. Одного разу він почув голос Божий, який суворо запитав навіщо він гонить їх. Після того Савл охрестився, отримав ім'я Павло, і, не шкодуючи власних сил, проповідував слово Боже; Христос в останні роки земного життя назвав його своїм учнем. Павло також прийняв мученицьку смерть. Щорічно 12 липня церква відзначає свято Петра і Павла. Лі-

Собор Різдва Богородиці

вий боковий вівтар Собору Різдва Богородиці названий на честь пророка Захарія і праведниці Єлизавети, батьків Іоанна Предтечі.

З верхньої церкви до нижньої або зимової частини Собору ведуть ганки з відкритою колонадою, завершеною наметовими верхами. Нижня церква храму приурочена подружжю мучеників Адріану та Наталі.

У нижній частині Собору знаходяться унікальні святині, з-поміж яких Іверська ікона Божої матері, ікони Адріана та Наталії з мощами. Цокольний поверх призначався для родинної усипальні, однак у ньому знайшла вічний спочинок лише Наталя Розумиха. В одній з келій зберігся мурований саркофаг з її мощами.

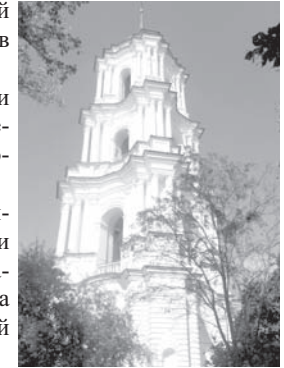

Іконостас Собору Різдва Богородиці

на конюшню, потім – табір для військовополонених. Під час бомбардування були частково пошкоджені дзвіниця і центральний купол; на щастя, уцілів іконостас.

Визволення Козельця не означало відновлення функціонального призначення Собору. Радянська влада використовувала його під заготівельну контору, з часом – місце збереження овочів або різноманітних товарів.

1946 року у храмі розпочали реставраційні роботи, проте робилося усе дуже повільно. Активну дію природних чинників не зупинили, споруда продовжувала руйнуватися. Схаменулися у 70-х роках ХХ ст., зобов'язавши Чернігівську міжобласну спеціалізовану науково-експериментальну майстерню реставрувати святиню. Під час

Дзвіниця Собору Різдва Богородиці

Грандіозність Собору Різдва Богородиці підкреслює одна з найвищих в Україні чотириярусна дзвіниця, заввишки 50 метрів. Її збудували у 1766 – 1770 роках А. Квасов і І. Григорович-Барський.

Доля величного храму тісним чином переплелася з історичними віхами українських земель. Протягом сторіч він лишався головним Собором Козельця, матеріально підтримувався владою і меценатами. Проте ХХ ст. виявилось найбільш складним. У 1934 році більшовики заборонили проводити у ньому Божу службу, розграбували коштовне церковне майно і, зрештою, закрили храм. Ще більшого плундрування Собор Різдва Богородиці зазнав у роки німецько-фашистської окупації. Як

зазначалося, німці, вступивши до Козельця, перетворили храм

Іван Семенович Козловський

будівельно-ремонтних робіт до Собору приїздили імениті гості, у тому числі із-за кордону. Часто відвідував храм відомий співак-тенор Іван Семенович Козловський, їдучи до Полтави. Він був зачарований соборною акустикой, тому, порозмовлявши з майстрами, поцікавившись темпами реставрації, заходив до храму й заводив пісні, зазвичай на релігійну тематику. За згадками місцевих старожилів, дзвінкий голос тенора линув з усіх сторін.

Реставраційні роботи завершилися на початку 90-х років ХХ ст. Представник президента України у Козельці Г. Панченко видав відповідне розпорядження про відкриття Собору Різдва Богородиці. Офіційна церемонія відбулася 14 серпня 1993 року у присутності парафіян, знаних гостей, духовенства з сусідніх районів і Чернігівського митрополита Антонія.

12 вересня 2002 року завдяки старанням краєзнавця П. Киселя храму була передана ікона архистратига Михаїла, написана місцевим художником І. Губрієм. П. Кисіль збирав кошти й на ікону апостола Андрія Первозванного, який вважається

Ювілейна монета номіналом 10 гривень

покровителем Козельця, однак через смерть не зміг утілити мрію у життя. Справу чоловіка завершила вдова Л. Кисіль, залучивши до благодійної акції голову Козелецької районної адміністрації В. Антипенку. Спільними зусиллями благодійників (М. Семистрок, Л. Каменецький, А. Карюнко, А. Кисіль, Т. Кривенко, І. Кривенко, Т. Гринько, М. Шурта та інші) забезпечили фінансову базу художнику І. Губрію. У Вербну

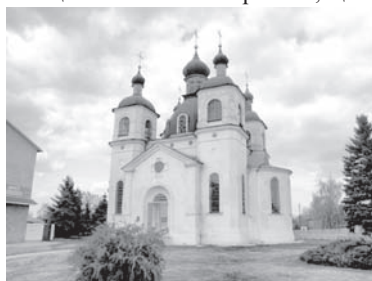
неділю 20 квітня 2003 року відбулася святкова церемонія освячення ікони Андрія Первозванного.

Праворуч від Царських воріт прилаштована ікона на честь святих апостолів Петра і Павла. Їхні образи змалював і подарував храму теж місцевий художник Ю. Прилипка.

Протоієреєм храму є Михайло Терещенко, духовні обряди здійснюють ієреї Володимир Лоза та Віталій Тополей.

Національний банк України в серії “Пам’ятки архітектури України” увів в обіг ювілейну монету “Собор Різдва Богородиці в Козельці” номіналом 10 гривень, що є переконливим свідченням величчя храму – культової споруди XVIII ст. Монета виготовлена зі срібла 925 проби, якість – “пруф”, чиста вага – 31,1 г, діаметр – 38,61 мм., тираж – 3000 штук, гурт – рифлений.

Храм діочий, служби Божі відбуваються у суботи, неділі та релігійні свята. Поблизу Собору встановлено пам’ятний монумент на знак відспівування Т. Шевченка, труну з яким везли із Санкт-Петербурга до Канева. За життя автор повісті “Княгиня” занотував: “каждый,

Вознесенська церква

кто проезжает через Козелец... обязательно полюбуется величественным храмом грациозной архитектуры растреллиевой, воздвигнутым Наталией Розумихой, родоначальницей дома графов Розумовских”.

Упродовж 1866 – 1874 років на центральній площі поблизу Собору була зведена п’ятибання Вознесенська церква – храмова споруда, що увібрала в себе кращі архітектурні елементи класицизму та українського бароко. Постала вона завдяки місцевим майстрам-будівничим, які, маючи царський дозвіл на відхід від формату російського класичного стилю, надали їй рис місцевого колориту (псевдокласицизм).

Храм має чотири бічні верхи, зовнішній вигляд яких нагадує оборонні вежі. Вікна першого ярусу видовжені, заокруглені згори, схожі на бійниці. Інтер’єрне рішення просторове, але бічні бані усередині не розкриті, відсутній іконостас. На даний час у приміщенні церкви знаходяться фонди музею ткацтва.

о. Кирило Тарак-Тарловський

Неподалік від Собору, на території сучасного селищного парку, знаходиться інша історична пам’ятка, збудована у стилі українського бароко – старовинна двоповерхова кам’яниця – колишня полкова канцелярія.

1708 року, враховуючи зміни територіального поділу українських теренів за Андрусівським перемир’ям, центр Київського полку вирішили перенести до Козельця. Спочатку канцелярію розмістили у звичайній сільській хаті, а потім, коли полковником став Юхим Дараган, – зять Кирила Розумовського, з’явилася можливість збудувати відповідне приміщення. Він запросив архітекторів Андрія Квасова та Івана Григоровича-Барського, які протягом 1740 – 1760 років втілили його ідею в життя. Перший розпочав будівництво, другий – завершив, прикрасивши фасади кам’яниці ліпленням. Полкова канцелярія є однолітком Собору Різдва Богородиці, за зовнішнім виглядом нагадує будинок полковника Лизогуба у Чернігові.

На рубежі XVIII – XIX ст. приміщення кам’яниці реконструювали, зокрема було перебудовано дах, частково змінено інтер’єр та місце входу в будівлю (із сходу на захід).

Після ліквідації полкового устрою приміщення канцелярії уподобали члени Козелецького магістрату, потім гласні повітового земства. Напередодні Великої Вітчизняної війни у ньому розташовувалося НКВС і в’язниця, в часи німецької окупації – гестапо, у повоєнний період – комісаріат і в’язниця, з 1958 року – приміщення відреставроване й пристосоване під дитячу районну бібліотеку.

Будинок полкової канцелярії (нині – дитяча районна бібліотека)

На підвищенні берега р. Остер, на південній межі давньої фортеці, на шляху від Києва до Чернігова, що колись був викладений клінкером – міцною цеглою червоного і жовтого кольорів, характерних для чернігівської та київської архітектури, знаходиться церква святого Миколая, покровителя бідних людей, дітвори, усіх подорожуючих сушею і водою. Її будівництво розпочалося у 1781 році на кошти місцевих парафій і священника К. Тарловського, цікавої і загадкової постаті, вихідця із Козельця. Кирило Миколайович Тарах-Тарловський (1709 – 1784) відомий в історії як “Дикий піп” український і релігійний діяч; вважається, що саме він таємно повинчав Олексія Розумовського з російською імператрицею Єлизаветою. К. Тарловський був особистим духовником невістки Єлизавети Петрівни на той час німецької принцеси, згодом – імператриці Катерини II.

Миколаївська церква

Спорудження Миколаївської церкви завершили у 1784 році, виконана вона у стилі пізнього бароко.

У другій половині XVIII ст., у селі Покорщина, неподалік від Козельця (нині територія селища) було споруджено маєток Дараганів. Його власницею стала Віра Григорівна Розумовська – сестра Олексія та Кирила Розумовських, дружина козалецького полковника Юхима Дарагана, подруга Єлизавети Петрівни. Згідно з тогочасними описами, у центрі садиби знаходився панський будинок. Він був одноповерховим дерев'яним приміщенням прямокутним за формою, містив цегляний підвал. На початку XIX ст. майстри добудували ампірні портики під трикутними фронтонами. Дім мав колони з обтесаних і побілених липових стовбурів, наличники вікон

Юхим Дараган

були прикрашені місцевим орнаментом – колами й ромбами. Кола з різьбленими променями, що символізували маленькі сонечка, збереглися, до речі, на віконницях старих козалецьких будинків, а ромби – на металевих стулках воріт сучасних садиб.

Внутрішній простір було умебльовано, стіни викладені кахлями, виготовленими місцевими спеціалістами, й розписані художником Г. Стеценком. За настінний візерунок слугували зображення родинного гербу Дараганів, портрети духовенства, вельмож.

Віра Григорівна Дараган

Садиба Покорщина

Гарний і затишний будинок, як власне й сама садиба, милоував не лише своїх володарів, але і їхніх нащадків. У Віри та Юхима Дараганів народилося п'ятеро дітей: Іван, Василь, Григорій (військові, не мали сімей), Катерина (дружина бунчужного товариша Прилуцького полку І. Галагана) та Софія (дружина камергера П. Хованського, фрейліна Єлизавети Петрівни, Катерини II; дожила свій вік у Семиполках, похована у Георгієвському монастирі). Катерина виявилася останньою із роду Дараганів, володаркою козалецьких та остерських маєтків бездітних братів. Її правнук Григорій Павлович Галаган, який успадкував маєток у Покорщині, використовував його як літню резиденцію для відпочинку викладачів і вихованців заснованої ним “Колегії Павла Галагана” у Києві.

Поблизу панського будинку знаходилася невелика за розміром, але міцна, з кованими дверима й загратованими вікнами, зовні подібна на скриню, двоповерхова кам'яниця-комора – одна з небагатьох на Лівобережній Україні господарських споруд козацької старшини, що збереглася у первісному вигляді, рідкісний витвір дерев'яної садибної архітектури XVIII ст. Ліворуч від центрального входу в маєток розташовувався каретний дерев'яний хлів, окрасою якого було унікальне різьблення. Утім, час виявився невблаганним...

Важливим завданням для нащадків є відродження і збереження архітектурних пам'яток – символів славної минувшини, що разом з історичною пам'яттю про непростий, але сповнений звитяги, шлях є потужними чинниками впливу на ідентифікацію себе як європейців і позиціонування України як європейської держави, з-поміж міст якої мальовничий Козелець займає достойну нішу.

Кам'яниця у садибі Покорщина

Список використаної літератури

1. Архітектурна велич Козельця. Козелецька центральна бібліотека. Козелецький район. Орг. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури [Текст] / Упоряд. А. Г. Пенський, В. М. Дещенко. – Чернігів, 2002. – 44 с., іл.
2. Бабин А. Канун и начало Великой Отечественной войны [Текст] / А. Бабин. – М., 1991. – 243 с.
3. Безродний Є. Чернігівсько-Прип'ятська наступальна операція 1943 року [Текст] / Є. Безродний // Україна в полум'ї війни 1941 – 1945 рр. – К., 2005. – 560 с.
4. Будлянський М., Сапон В. Мандрівка по вертикалі [Текст] / М. Будлянський, В. Сапон. – Чернігів, 1994. – 80 с.
5. Верг Н. Радянський Союз у війні (1941 – 1945) [Текст] / Н. Верг. – Рівне, 2001. – 285 с.
6. Гаврилюк Р. Геральдика Козельця і Козелецького району. / Р. Гаврилюк [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://kozeletslife.com/index.php?option=com_content&view=article&id=375:2010-10-31-17-33-31&catid=43:2010-04-29-20-52-40&Itemid=13
7. Деснянчук П. Козелець: в пошуках реальної дати заснування [Текст] / П. Деснянчук // Новини Придесення. – 1999. – 8 травня.
8. Довгополий Я. Українці на примусових роботах третього рейху [Текст] / Я. Довгополий // Дзвін. – 2000. – № 7. – С. 34 – 38.
9. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Чернігівська обл. [Текст] – К., 1972. – 780 с.
10. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область [Текст] – К., 1983. – 813 с.
11. Кійкова С. Козелець. До трьохсотріччя від дня народження Олексія Розумовського [Текст] / С. Кійкова – К., 2009. – 80 с.
12. Коваль М. Друга світова війна та історична пам'ять [Текст] / М. Коваль // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2000. – № 3. – С. 3 – 21; № 4. – С. 3 – 19.
13. Коваль М. Друга світова і Велика Вітчизняна війна та сьогоднішнє. Роздуми історика [Текст] / М. Коваль // УІЖ. – 1995. – № 3. – С. 3 – 22.
14. Козелець: Із глибини віків / Упр. культури і туризму Чернігівської ОДА та ін. [Текст] – Чернігів: Домінант, 2008. – 1 розг. арк.: іл. – (Чернігівщина туристична).
15. Король В. Визвольні бої Червоної Армії на території України 1943 – 1945 рр. [Текст] / В. Король // УІЖ. – 2005. – № 1. – С. 16 – 34.
16. Куценко П. Над Козельцем і взимку веселки розцвітають [Текст] / П. Куценко // Деснянська правда. – 2008. – № 6. – С. 10.
17. Литвин В. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945 рр.) [Текст] / В.

Литвин. – К., 2004. – 464 с.

18. Матеріали з Вікіпедії – вільної енциклопедії. Козелець (смт.). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D1%86%D1%8C>
19. Михайленко В. Від зорі і до зорі [Текст] / В. Михайленко // Деснянська правда. – 2002. – 14 грудня.
20. Муловський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни [Текст] // За ред. П. Конашевича – К., 1946. – 586 с.
21. Нікітіна Н. Вікнами до сонця [Текст] / Н. Нікітіна // Нові горизонти. – 1985. – 3 вересня.
22. Пенський А. Миському самоврядуванню Козельця – 350 років [Текст] / А. Пенський // Новини Принесення. – 2006. – 14 жовтня.
23. Пенський А. Нариси історії Козелеччини. – Ч.1 від перших поселень до монголо-татарського нашествия [Текст] / А. Пенський. – Козелець, 2006. – 56 с.
24. Пенський А., Мотовиловець Л. Селище Козелець [Текст] / А. Пенський, Л. Мотовиловець // Новини Принесення. – 2005. – 21 травня.
25. Пенський А. То коли ж засновано Козелець? [Текст] / А. Пенський // Сіверянський літопис – 1999. – №2. – С.150 – 151.
26. Пенський А. Це була справжня війна проти свого народу [Текст] / А. Пенський // Новини Придесення – 2008.
27. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна [Текст] / Ф. Пігідо-Правобережний. – К., 2002. – 287 с.
28. Сіментов Ю., Яцура М. Краєзнавчі матеріали з історії [Текст] / Ю. Сіментов, М. Яцура. – К., 1968. – 170 с.
29. Тютюкало І. Козелець – на півшляху до Києва. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://194.28.85.15/~kozelets/index.php?option=com_content&view=article&id=521:2011-02-15-16-40-01&catid=43:2010-04-29-20-52-40&Itemid=13
30. Червінський С. Провал нацистської пропаганди в Україні (1943 – 1945 рр.) [Текст] / С. Червінський // УІЖ. – 2003. – № 2. – С. 54 – 55.
31. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник [Текст] / За ред. А. Кудрицького. – К., 1990. – 1005 с.
32. Чернігівщина у вогні. Календар 2003 р. Чернігівське земляцтво [Текст] / Автор – упорядник І. Корбач. – К., 2002. – 768 с.
33. Шара Л. Козелець: штрихи до портрету провінційного міста (друга половина XIX ст.) [Текст] / Л. Шара // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Вип. 87. – Серія: Історичні науки. – № 8. – Чернігів, 2011. – С. 143 – 151.

Науково-популярне видання

Чумак Т.В., Шара Л.М.

КОЗЕЛЕЦЬ – ЄВРОПЕЙСЬКЕ МІСТО

Головн. ред: *В.М. Бойко*

Техн. ред.: *А.М. Ребенок*

Коректор: *А.М. Ребенок*

Підготовлено до друку в
Чернігівському центрі перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників
органів державної влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій

14000, м. Чернігів, просп. Миру, 43
Тел. (0462) 676-052 Факс (0462) 774-312
Електронна пошта chcrrk@gmail.com
Інтернет: [http:// www.center.uct.ua](http://www.center.uct.ua)

Підписано до друку 13.12.2010 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 5,0. Обл.-вид. арк. 4,65
Тираж 500 екз. Зам. №0101.

Видавець Лозовий В.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
Тел.(0462)972-661
www.lozovoy-books.cn.ua

Віддруковано ФОП Лозовий М.В.
14027 м. Чернігів, вул. Станіславського, 40